

London, Berliin ja Moskva ning Eesti 1934. aasta riigipööre

Jaak Valge

1. Uurimisseis, probleem ja allikad

1934. aasta 12. märtsi riigipööre, mille tagajärjed kallutasid järgnevaid sündmusi Eestis ja küllap terves Läänemere regioonis, pälvib põhjendatult uurijate tähelepanu. Sel päeval, ennetades Andres Larka võimalikku võitu Eesti riigivanema valimistel, kehtestasid kaks temaga konkureerivat kandidaati, võimulolev Konstantin Päts ja kindral Johan Laidoner, kolmanda kandidaadi August Rei toetusel ning põhiseadust rikkudes üleriikliku kaitseisukorra, jättes valimised ära. Eesti muutus autoritaarriigiks.

Tegemist oli Eesti sisemiste jõudude terava kokkupõrkega. Kuid Eestis ristusid ka kolme suurriigi – Nõukogude Liidu, Ühendkuningriigi ja Saksamaa jõuväljad. Eestist rahvaarvult 150 korda suuremat naabermaad, kommunistlikku Nõukogude Liitu ning 60 korda suuremat natslikku Saksamaad peeti Eestis julgeolekuohuks. Demokraatlikku Ühendkuningriiki loeti seevastu suurimaks sõbraks ning mõjukaimaks toetajaks. Kaks viimatimainitud riiki olid Eesti peamised eksporditurud: aastail 1930–1934 suundus Ühendkuningriiki keskmiselt 37% ja Saksamaale 25% Eesti ekspordist, Nõukogude

Liitu aga vaid 3%.¹ Need kolm suurriiki olid ka piisavalt mõjukad, et küllaldase huvi korral Eesti sisepoliitilisi protsesse otsustavalt kallutada.

Riigipöörajate üheks, ehkki mitte peamiseks argumendiks oligi just välissekkumine või selle oht Nõukogude Liidust. Lisaks vihjas Päts oma samme põhjendades, et vabadussõjalased olevat kasutanud võõrast raha.² See oleks tähendanud Saksamaa sekkumist Eesti siseasjadesse. Kuid peagi pärast pööret seda enam avalikult ei korratud. Seda võib põhjendada ka sooviga hoiduda välispoliitilistest komplikatsioonidest tingimustes, kus Nõukogude Liidu ja Saksamaa mõju regioonis tugevnes ning Ühendkuningriigi oma nõrgenes. Küll aga on nii esimest kui ka teist kinnitust esitatud 60 aasta vältel rohkesti kas kategooriliselt või kahtlustusena akadeemilises ja populaarses ajalookirjanduses ning memuaarides. Nõukogude ohtu kuulutati mõistetavalt eriti nn. Pätsi-meelsetes käsitlustes, aga ka mujal, ning natside sekkumist mõistetavalt eriti Eesti NSV ajalookirjanduses, aga ka mujal.³ Vabadussõjalased ja nendega seotud isikud on aga natsidelt raha saamist alati kategooriliselt eitunud.⁴ Neist kirjutistest ükski teistest eristuvat kõrgemat tõeväärtust siiski ei oma, seda kas

¹ M. Pihlamägi. Väikeriik maailmaturul. Eesti väliskaubandus 1918–1940. Tallinn, 2004, lk. 222.

² V Riigikogu protokollid, 15.03.1934, 3. ja 4. istungjärk. Tallinn, 1934, art. 1435-7; R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I. Legaalne periood (1929–1934). (Stockholm, 1991), lk. 441.

³ Nt. O. Kuuli. Väpsidest Isamaaliiduni. Fašismi ja fašismivastase võitluse ajaloost kodanlikus Eestis. Tallinn, 1976, lk. 84; Eesti NSV ajalugu II. Tallinn, 1980, lk. 177–178; A. Warma. Välispoliitilisest orientatsioonist Eestis. – Tulimuld, 1 (1960), lk. 12; A. Ruusmann. Eesti Vabariik 1920–1940. Tallinn, 1997, lk. 100–101; Ö. Elango, A. Ruusmann, K. Siilivask. Eesti maast ja rahvast. Tallinn, 1998, lk. 271–272; E. Sanden. Tormi käest tulemaale. Tallinn, 2004, lk. 36; Seitsme lukuga suletud raamat. Voldemar Kuresse päevaraamat ja kirjad aastatest 1918–1950. I köide. Tartu, 2006, lk. 61. H. Levald. Eesti haldus vajab kvaliteedijuhtimist. – Akadeemia 2007, nr. 2, lk. 393, 397.

⁴ W. Tomingas. Mälestused. Vaikiv ajastu Eestis. Tallinn, 1992, lk. 322–324, 358; H. Mäe. Kuidas kõik teostus. Matrix, 2005, lk. 100–101.

sundideoloogia pärast, mis suunas allikaid kalutatult interpreteerima, nagu Nõukogude ajalookirjutuses, tõendite puudumise tõttu, kuna teemakohased arhiivimaterjalid olid uurijaile suletud, või isiklikust huvist, mis mälestuste autoreid teinekord ebateadlikult ühele või teisele seisukohale on sundinud. Seetõttu saab antud teema tõsisemast analüüsist kõnelda alles alates 1991. aastast, mil Rein Marandi avaldas põhjaliku uurimuse ning teemakohased arhiivimaterjalid osalt juba olid, osalt aga hakkasid uurijatele kättesaadavaks muutuma. Täna on Moskva ja Berliini hoiakutest 1934. aasta riigipöördega seoses kirjutatud üsna palju.⁵

1.1. Moskva ja 1934. aasta riigipööre: uurimisseis

Rein Marandi esitas esimesena põhjalikult argumenteeritult seisukoha, et vabadussõjalaste võimule tulles oleks Nõukogude Liidult olnud oodata küll ägedat reaktsiooni, s. t. hoiatusi ja muidki defensiiv-demonstratiivseid akte, kuid mitte enam.⁶ Ei Marandi ega ka 1999. aastal vabadussõjalastest monograafia avaldanud Andres Kasekamp⁷ kirjutab, et Moskva oleks sekkunud Eesti siseasjadesse 1933.–1934. aastal.

Viimase teema avas teaduskirjanduses Vene Föderatsiooni Välispoliitika Arhiivi materjalidele viidates Leedu ajaloolane Zenonas Butkus. Tema kinnituse kohaselt soovis Nõukogude Liit, et valimistel jääks peale Päts. Sovettide toetusaktsioonid olevat aidanud Butkuse väitel tublisti kaasa Pätsi esiletõusmisele, võistlejatest jagu saamisele ja

kauaaegsele võimulpüsimisele. Butkus peab Nõukogude Liidu väidetavat Pätsile osutatud toetust, mis aitas tal saada riigi juhiks, koguni Nõukogude Liidu edukaimaks diplomaatiks ja luureaktsiooniks Baltimaades.⁸

Kasekampi raamatu ja Butkuse eesti keelde tõlgitud artikliga samal aastal ilmus Postimehes Magnus Ilmjärve artikliseeria ning ajakirjas *Acta Historica Tallinnensia* teadusartikkel, mis tõmbas endale hoopis rohkem avalikkuse tähelepanu. Autor tugines samuti Vene Föderatsiooni Välispoliitika Arhiivi materjalidele ning esitas Butkusega sarnased väited, kuid argumenteeris neid täpselt viidete kinnitades. Ilmjärv väitis, et Eesti presidendivalimisi peeti Moskvas väga oluliseks sündmuseks, mõisteti, et see määrab pikaks ajaks kindlaks Eesti välispoliitilise orientatsiooni, ja seepärast leiti, et „tuleb iga hinna eest toetada Pätsi”⁹ ja kompromiteerida vastaskandidaate. Pätsi toetamiseks organiseeris Moskva Eestist majandustellimusi. Lisaks andis Välisasjade Rahvakomissariaat käsu otsida Nõukogude Liidu arhiividest üles dokumendid, mis näitaksid Pätsi revolutsioonilist tegevust. Laidoneri saamine Eesti presidendiks oli Moskvale täiesti vastuvõetamatu, tema kohta käiv kompromiteeriv materjal tuli avaldada nii Nõukogude kui ka Eesti ajakirjanduses paralleelselt Pätsi positiivses valguses näitava materjaliga. Saatkond olevat astunud ühendusse ka vabadussõjalaste juhtidega. „Larka lubas kohtumisel saatkonna esindajaga, et võimule saamise järel orienteeruvad vabadussõjalased Nõukogude Liidule. Ka Ustinovile kinnitasid Larka ja Sirk 1934. aasta veebruaris, et nad järgivad Nõukogude Liidule soodsat neutraliteeti.”¹⁰ Kuid vaba-

⁵ Siinkirjutaja 2011. aasta sügisel avaldatud artiklis on avatud ka Ühendkuningriigi poliitilise hoiaku analüüs ning käsitatud Eesti sotsialistide koostööd Nõukogude Liidu saatkonnaga kui üht Moskva võimalust Eesti sisepoliitika mõjutamiseks. (J. Valge. Foreign Involvement and Loss of Democracy: Estonia 1934. – *Journal of Contemporary History* 2011, nr. 4) Artikkel oli ajakirja toimetusse ära saadetud enne Ilmjärve 2010. aastal ilmunud artikli ja ümbertöötatud monograafia ilmumist.

⁶ R. Marandi. Must-valge lipu all, lk. 440–446.

⁷ A. Kasekamp. *The Radical Right in Interwar Estonia*. London, 1999.

⁸ Z. Butkus. SSSR intrigos Baltijos salyse (1920–1940). – *Darbai ir dienos*, 1998, nr. 7; Z. Butkus. N. Liidu intriigid Balti riikides (1920–1940). – *Akadeemia* 1999, nr. 12, lk. 2526–2529, 2539.

⁹ M. Ilmjärv. Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu Tallinna saatkond: aastad 1925–1934. – *Acta Historica Tallinnensia* 1999, nr. 3, lk. 205.

¹⁰ Samas.

Lipu annetamine Eesti Vabadussõjalaste Liidu Jõgeva osakonnale 11. veebruaril 1934. Pildil Eesti Vabadussõjalaste Keskliidu (EVKL) juhatuse liige erukolonel Eduard Kubbo, Eesti Vabadussõjalaste Liidu (EVL) Jõgeva osakonna juht August Vindi, EVL toetaja kirikuõpetaja Reinhold Uhke, Eesti Vabadussõjalaste Liidu peastaabi ülem Artur Sirk, proua Schmidt, proua Kõva, proua Vindi, Viljandimaa volikogu liige, IV Riigikogu liige August Laur. EFA A-249-102

Vabadusristi kavaleride aastapäeva koosviibimine Tallinnas 3. jaanuaril 1933. Vabadusristi Vendade Ühenduse keskjuhatuse liikmed (vasakult): Voldemar Päts, kindral Paul-Adolf Lill, kindral Aleksander Tõnisson, kindral Johan Laidoner ja kindral Gustav Jonson. EFA 0-40619

dussõjalasi Moskvas ei usutud. „Seepärast kiideti heaks Pätsi kavatsus panna toime riigipööre. Riigipöördedega nõustudes ja tegelikult seda toetades oldi ometi vastu Laidoneri kaasamisele. Jutuajamistes enne riigipööret oli Päts lubanud Moskvale, et hoiab Laidonerist eemale. Nüüd aga oli Päts sunnitud väitma, et ta ei saa teostada riigipööret üksi, ilma Larka või Laidoneri abita, ja seepärast peab valima ühe kahest halvast. Päts valis Laidoneri ja Moskva nõustus selle valikuga kõheldes.”¹¹ Ilmjärv andis erinevalt Butkusest ka viited dokumentidele, kus pidi sisalduma teave vabadussõjalaste juhtide lubadustest Moskvale ja Pätsi läbirääkimistest sovettidega.

Järgmisel aastal ilmunud Oleg Keni ja Aleksander Rupassovi mahukas, laiemale algallikate baasile tuginevas (nende hulgas ka samad dokumendid, mida oli kasutanud Ilmjärv) teemakohases raamatus aga autorid Moskva toetust Pätsi-Laidoneri riigipöördede ega ka Pätsi toetamist valimiskampaania käigus ei täheldanud.¹²

Ilmjärve väited leidsid nii uskumist kui ka kriitikat. Kõige põhjalikumalt analüüsis Ilmjärve seisukohti Toomas Varrak, kes polnud küll ise viidatud allikmaterjaliga tuttav, kuid tuli loogika põhjal järeldusele, et „Ilmjärve väited konsulteerimisest Vene saatkonnaga riigipöördede asjus, selle kooskõlastamisest või heakskiidust Moskvas on arhiivimaterjali suvaline interpretatsioon.”¹³ 2004. aastal avaldas Ilmjärv eesti- ja ingliskeelsed raamatud, kus kordas neid väiteid siiski muutmata kujul.¹⁴ Suuremat avalikkuse tähelepanu pälviski just Pätsi kompromiteeriv teave, sh. eriti kõnealune riigipöördede kooskõlastamine. Põhjendatult, sest Ilmjärv iseloomustas Eesti mõjukaimat poliitikut šokeerivas valgu-

ses. Järgmisel aastal avaldatud Oleg Keni ja Aleksander Rupassovi artiklis ei polemiseerinud autorid Butkuse ja Ilmjärvega, kuid ei fikseerinud jätkuvalt ka mingit Nõukogude Liidu toetust riigipöördede ega ka seda, et Moskvas oleks teatud riigipöördede toimumisest. Küll aga väidavad Ken ja Rupassov, et riigipöördesse suhtuti Moskvas peaaegu kaasatundmisega, seda enam, et Päts sondeeris varem pinda Moskva suhtumise kohta.¹⁵

Uue pöörded sai nimetatud probleemi käsitus 2007. aastal, kui siinkirjutaja avaldas artikli, kus samuti Vene Föderatsiooni Välispoliitika Arhiivile tuginedes suur osa Butkuse ja Ilmjärve seisukohtadest vaidlustati ja leiti, et paljudel juhtudel oli Ilmjärv allikaid eba-professionaalselt tõlgendanud või nende sisu tahtlikult kallutanud, oma olulisemate väidete kinnituseks toodud allikate sisu aga otse välja mõelnud. Artiklis oli kolm põhijäreldust. Esiteks, Päts polnud sovettide silmis väga hea kandidaat, vaid pigem kõige vähem halb. Vabadussõjalaste juhid ei kohtunud Nõukogude saadikuga ega andnud mingeid lubadusi Moskvale. Teiseks, Nõukogude Liidu jaoks ei olnud sisepoliitiline võitlus Eestis esmajärgulise tähtsusega küsimus. Nõukogude Liidu Tallinna saatkonna ja Välisasjade Rahvakomissariaadi leigid ja kohmakad püüded Pätsi valimistel aidata osutusid mõjutuks nii valitud vahendite ebapädevuse kui ka elluviimise saamatuse tõttu. Kolmandaks, Nõukogude Liidu Välisasjade Rahvakomissariaat ei teadnud Pätsi ja Laidoneri kavatsusest teostada riigipöörded ega kooskõlastanud seda. Kuna riigipöördede kavatsusest ei teatud, ei saanud Moskva seda ka toetada, ning kui riigipööret ei toetatud, ei ole võimalik pidada seda ka Nõukogude Liidu edukaimaks diplomaatili-

¹¹ Samas.

¹² O. Ken, A. Rupassov. Politburo CK VK(b)P i otnošenia SSSR s zapadnymi sosednimi gosudarstvami. I. 1928–1934. Sankt-Peterburg, 2000.

¹³ T. Varrak. Poliitika või teadus poliitikast. – Audentese Ülikooli Toimetised 2001, nr. 1, lk. 81–82.

¹⁴ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. Tallinn, 2004, lk. 149–153; M. Ilmjärv. Silent Submission. Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Stockholm, 2004, lk. 98–101.

¹⁵ O. Ken, A. Rupassov. Moskva i strany Baltii: opyt vzaimootnošeni, 1917–1939 gg. – Strany Baltii i Rossija. Obščestvo i gosudarstvo. Publikatsija Muzeja i obščestvennogo centra imeni Andreja Saxarova, 5. Moskva, 2005, lk. 240.

seks ja luureaktsiooniks Baltimaades, nagu väidab Zenonas Butkus. Ka Magnus Ilmjärve väide, et Päts pidas riigipöörde asjus läbirääkimisi Moskva ning valis viimase nõusolekul riigipöördekaaslasteks Laidoneri, osutus väljamõeldiseks.¹⁶ Järgnenud intervjuus ajalehele Postimees väitis aga Ilmjärv, vastates küsimusele, kas ta on päris kindel, et on olemas dokument, mille sisuks on, et Päts andis riigipöörde kavast ette teada: „On olemas selline dokument, millest on tehtud sarnane väljakirjutus.”¹⁷

2010. aastal publitseeritud artiklis ning samal aastal ilmunud ümber kirjutatud monograafias „Hääletu alistumine” ei viita aga Ilmjärv sellisele dokumendile ega väida ka, et Päts kooskõlastas riigipöörde Moskva, millest tuleb järeldada, et ta tunnistab, et sellist dokumenti pole. Ta ei väida ka enam, et vabadussõjalaste juhid andsid kohtumisel Nõukogude Liidu saadikuga lubadusi orienteeruda Nõukogude Liidule, ning on loobunud mitmest teisestki põhiseisukohast.

Ilmjärve põhiväited on järgmised. Nõukogude Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadis kardeti, et vabadussõjalaste võimule tulles orienteerub Eesti Saksamaale, ning leiti, et igal juhul tuleb Pätsi toetada ja püüda vastaskandidaate kompromiteerida. Moskva tegevustest Pätsi toetuseks tõstab Ilmjärv esile dokumentide hankimise Moskvast, millega kinnitati Pätsi rahvuslik-revolutsioonilist tegevust, Nõukogude Liidu majandustellimusi Eestile, Nõukogude Liidu väliskaubanduse rahvakomissari kavandatava visiidi ning Kominterni tegevuse. Tema kinnitusele osutub väide, et Moskva silmis oli Pätsi võimuletulek küll soovitatav, kuid väga suurt vahet teiste kandidaatidega polnud, ebaõigeks. Pätsi toetamise põhjusteks peab Ilmjärv tema eelnevat töötamist Nõukogude naftasündikaadi Tallinna kontori juriskon-

suldina „kuupalgaga 4000 dollarit aastas”, pidevaid Nõukogude-sõbralikke avaldusi saadikule ning kaubandusesindajale, samuti tema ja ta usaldusmehe Rudolf Renningu pidevaid konsultatsioone saatkonnaga küsimustes, mis puudutasid maa sise- ning välis- ja majanduspoliitikat. Ilmjärv kinnitab, et ühelgi teisel toonase Eesti juhtfiguuridest ja kõrgematest riigiametnikest polnud perioodil 1924–1934 Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnaga selliseid erilisi suhteid. Ta ei pea õigeks ka väidet, et Nõukogude Liidu jaoks polnud sisepoliitiline võitlus Eestis esmajärgulise tähtsusega küsimus. Välisasjade Rahvakomissariaadi ja Tallinna saatkonna kirjavahetusest ning ka Kominterni dokumentidest ilmneb Ilmjärve väitel 1933. aastal ja 1934. aasta algul eriline soov mõjutada Eesti sisepoliitikat Nõukogude Liidule meelepärases suunas. Ilmjärv peab seda täiesti pretseedendituks.¹⁸

1.2. Berliin ja vabadussõjalased: uurimisseis

Rein Marandi peab seisukohta, et natsi-Saksamaa vabadussõjalasi finantseeris, tõestamatuks või valeks, kuid leiab siiski, et lõplik kindlus ja selgus on saamata.¹⁹ Marandiga ka muus osas lähedaste seisukohtadega Andres Kasekamp väidab, et ehkki tõendeid ei ole, ei raputanud vabadussõjalased ka maha süüdistusi ühendusest natsidega.²⁰

Magnus Ilmjärv leidis aga oma 2004. aastal ilmunud raamatus, et vabadussõjalased olevat otsinud sidet natsidega ning taotlenud nendepoolset finantstoetust, mida natsid ka andnud. Saksamaa rahastanud vabadussõjalaste liikumist eestisakslaste firmade ja Saksa firmade Eesti esinduste kaudu. Seda sama kinnitas Ilmjärv ka koguteoses „Sõja ja rahu vahel”. Mõlema väite kinnituseks esitas

¹⁶ J. Valge. Konstantin Päts, 12. märts ja Moskva. – Tuna 2007, nr. 2, lk. 56–66.

¹⁷ A. Lõhmus. Ajaloolane Magnus Ilmjärv: minu pea ei ole prügikast! – Postimees 12.07.2007.

¹⁸ M. Ilmjärv. Nõukogude faktorist Eesti 1934. aasta 12. märtsi riigipöördes. – Acta Historica Tallinnensia 2010, nr. 15, lk. 95, 101–102; M. Ilmjärv. Hääletu alistumine. Tallinn, 2010, lk. 158–167.

¹⁹ R. Marandi. Must-valge lipu all, lk. 332–333, 482–486, 490–495.

²⁰ A. Kasekamp. The Radical Right in Interwar Estonia. London, 1999, lk. 65–72, 156, 158–159.

ta Läti Ajalooarhiivi filiaalis säilitatava Karl Arnold Jalaka NKVD ülekuulamisprotokolli. Samuti teatas Ilmjärv, et „kinnitust leiab fakt, et Aussenpolitisches Amt (*Alfred Rosenbergi juhitud Natsionaalsotsialistliku Saksa Töölispartei – NSDAP Välispoliitika Amet – J. V.*) aitas vabadussõjalastel muretseda soodsa hinnaga rotatsioonimasina”, seda allikavii- tega kinnitamata.²¹

Siinkirjutaja 2009. aastal ilmunud artikli põhijärelduse kohaselt olid Eesti vabadussõjalaste ideoloogia ja poliitiline taktika Saksa natsidest erinevad ning nendevahelisi tihedaid kontakte või vabadussõjalaste rahastamist Saksa natside poolt pole teadaolevate dokumentide alusel võimalik tuvastada. Eesti sotsialistidel ja Eesti kommunistidel, kes neid kuuldusi levitasid, tegelikult tõendeid ei olnud. Dateerimata dokumendi põhjal, mida Ilmjärv kasutab tõestamiseks, et vabadussõjalaste juhid olid küsinud Saksamaalt raha, pole võimalik seda kinnitada. Teise Ilmjärve põhiallika, Karl Arnold Jalaka ülestunnistuse väärtus on ainult selles, et ta näitab NKVD uurimismeetodeid. Ülekuulamine toimus 1942. aasta kevadel ning protokoll sisaldab „tunnistusi”, mida Jalakas kuidagi vabatahtlikult poleks andnud ega ise uskunud. Ka natside abi vabadussõjalaste rotatsioonimasina soetamisel ei leia kasutada olevate dokumentide valguses kinnitust.²²

2010. aastal ilmunud artiklis ja ümberkirjutatud monograafias ei väida Ilmjärv enam, et natsid aitasid vabadussõjalastel muretseda soodsa hinnaga rotatsioonimasina, ja möönab, et Karl Arnold Jalaka tunnistus, mille kohaselt natsi-Saksamaa rahastas vabadussõjalasi, oli antud surve all, ning puuduvad teised allikad, mis võiksid seda tunnistust kinnitada. Kuid ta kinnitab jätkuvalt, et „vabadussõjalaste usaldusmees Luig” taotles tihedamaid sidemeid Saksa ja vabadussõjalaste juhid taotlesid Saksamaalt raha.²³

1.3. Probleem ja allikad

Alljärgnevalt on uuesti analüüsitud kogu probleemiringi. Kõigest ülaltoodust järgnevadki uurimisküsimused. Kõigepealt – kas Ühendkuningriik üritas üldse Eesti sisepoliitilisi protsesse mõjutada? Kas vabadussõjalasi võidi toetada Saksamaalt sellisel moel, mis oleks neid tugevdanud või võimendanud nende agressiivsust ja kompromissitust, mis omakorda oleks destabiliseerinud Eesti sisepoliitilist olukorda? Kas Nõukogude Liit toetas ja julgustas Pätsi-Laidoneri võimuharet? Kas destabiliseeriva sekkumise puudumise ja stabiliseeriva sekkumise olemasolu korral võinuks Eesti demokraatia jääda kestma?

Neile küsimustele vastamiseks on võimalik kasutada mahukat, kuid heterogeenset allikabaasi. Ühendkuningriigi Rahvusarhiivis (TNA) säilitatav Briti poliitikat avav materjal sisaldab Riias paiknenud saadiku ja Tallinnas resideerinud konsuli ettekandeid ning Briti välisministeeriumi Skandinaavia ja Balti osakonna juhataja Laurence Collier´ kommentaare. Saksamaa poliitikat kajastavad materjalid on osalt hävinud, osalt laiali pillutatud Saksamaa Liiduarhiivi (BArch), Saksamaa Välisministeeriumi Poliitilise Arhiivi (PAAA), USA Rahvusarhiivi (NA II) ning Venemaa Riikliku Sõjaarhiivi (RGVA) vahel. Lisaks teeb Saksamaa poliitika uurimise keerulisemaks ka asjaolu, et Saksa välispoliitikaga tegeles tollal mitu ametkonda. Seevastu Vene Föderatsiooni Välispoliitika Arhiivis (AVPRF) säilitatavad Nõukogude Liidu Tallinna saatkonna ja Välisasjade Rahvakomissariaadi kirjavahetus ning diplomaatide tööpäevikud on erakordselt teaberikas allikaliik. Moskva poliitika analüüsimiseks on võimalik lisaks tarvitada Eesti Riigiarhiivi filiaalis (ERAF) säilitatavaid Nõukogude Liidu välisluure dokumente. Lisaks on kõigi

²¹ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine. Tallinn, 2004, lk. 128; 131–132; Sõja ja rahu vahel I. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Tallinn, 2003, lk. 55.

²² J. Valge. Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid: ideoloogia, poliitiline taktika ja kontaktid. – Tuna 2009, nr. 3, lk. 58–62.

²³ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine 2010, lk. 144–145; M. Ilmjärv. Nõukogude faktorist Eesti 1934. aasta 12. märtsi riigipöördes, lk. 77–78.

kolme riigi hoiakute ja poliitika selgitamisel toetunud Eesti Riigiarhiivi (ERA) materjali-dele.

Nõukogude Liidu ja Saksamaa esindajate ja nende luure allikate ettekandeid kasutades tuleb arvestada tekstide koostajate püüet oma tegevust üle tähtsustada. Nõukogude Liidu ja Saksamaa esindajate hoiak oli tihti ka üleolev ja šovinistlik, mis väljendus muu hulgas väikeriikide poliitikute pidamises hõlpsasti manipuleeritavateks ja äraostetavateks. Lisaks oli Nõukogude ametnikele omane kohati paranoiliseks paisuv kartus kõikvõimalike Nõukogude-vastaste vandenõude ees. Nõukogude välisluure allikad Eestis olid aga tihti kommunistlike ning peaaegu alati Eesti-vastaste vaadetega, mis paratamatult nende poolt Moskvasse saadetud teavet pidi mõjutama. NKVD ülekuulamiste protokollid ei ole aga usaldusväärsed, sest nad ei pruugi kajastada seda, mida ülekuulatavad teadsid, vaid sisaldavad pigem seda, mida ülekuulajad teada tahtsid.

2. Londoni suhtumine

1930. aastate alguses oli Eestil Londoni jaoks kõike muud kui oluline tähendus. 1934. aasta saadiku aastaaruandes märgitakse: „[– – –] oleks kasutu teeselda, et Balti riigid on esmatähtsusega tegurid Euroopas [– – –].”²⁴ Britid ei sidunud end tingimusteta abiga Balti riikidele, mida Balti riikide liidrid näisid lootvat. Juba 1926. aastal oli London otsustanud mitte vastustada võimalikku Balti riikide allaneelamist Nõukogude Liidu poolt.²⁵

Kõigis kolmes Balti riigis brittide monarhi esindanud saadik Hughe Knatchbull-Hugessen asus alaliselt Riias. Tallinna tuli autoga sõita 11 tundi ja Knatchbull-Hugessen

neil halbadel teedel väga tihti ei rappunud. Tallinnas resideeris Briti konsul A. J. Hill, kes teavitas saadikut Eesti sisepoliitilistest sündmustest, kuid mitte eriti operatiivselt. Nii Hilli ettekannetes saadikule kui ka saadiku ettekannetes Briti välisministeeriumile kajastati Eesti poliitilise süsteemi stabiilsust või seda, kes võidab valimised, alles teise- või kolmandajärgulise küsimusena, ning ettekannete toon oli mitte ainult neutraalne, vaid isegi ükskõikne. 1. märtsil 1934 kirjutas Knatchbull-Hugessen Briti välisministrile John Simonile, et pole vajadust teda vaevata prognoosidega nelja kandidaadi võimaluste kohta.²⁶

Eestlaste suhtumine brittidesse oli aga hoopis teistsugune. Ühendkuningriik oli peamine Eesti ekspordimaa ja Eesti oli juba seetõttu Ühendkuningriigist sõltuv. Britid teadsid oma mõjutusvõimalust väga hästi. 1935. aasta Balti riikide aastaaruandes kirjutati: „Kui Ühendkuningriik võtaks kaubanduses kasutusele ebasõbraliku suuna, tähendaks see Eesti jaoks katastroofi.” Kuid britid teadvustasid ka seda, et majandus ei ole Eesti tunnetes Ühendkuningriigi vastu esimesel kohal: „[– – –] oleks ebaõiglane ja vale omistada südamlikkus üksi taskuarmastusele. Peamine põhjus on kõige tõenäolisemalt – tänu – tänu Inglismaa abi eest Eesti Vabadussõjas. Ei pruugi olla põhjendamatu küüniline, et öelda, et on üllatav leida ühte rahvust, kes säilitab tänutunnet nii pika aja jooksul.”²⁷ Knatchbull-Hugessen pidas eestlasi väga anglofiilseteks, Eesti välispoliitika silmapaistvaks jooneks pidas ta sõprust Suurbritannia vastu ning suhteid kahe riigi vahel iseloomustas kui „kõige sõbralikumaid” või „kõige südamlikumaid”. Ühte hilisemat riigipöörajat – kindral Laidoneri – peeti aga iseäranis Briti-meelseks.²⁸

²⁴ Baltic States. Aastaaruanne 1934. 30.01.1935. TNA FO 371-19400 I. 14-1 N 845-845-59.

²⁵ J. Hiden, P. Salmon. The Baltic Nations and Europe. London and New York, 1995, lk. 73.

²⁶ Knatchbull-Hugessen Simonile. 01.03.1934. TNA FO 371-18236 I. 221 N 1580-463-59.

²⁷ Baltic States. Aastaaruanne 1935. 10.02.1936. TNA FO 371-20311 I. 413-17 N 977-977-59.

²⁸ Knatchbull-Hugessen Marquess of Readingile. 22.10.1931. TNA FO 371/15543, N7005/7005/59; Baltic States. Aastaaruanne, 1930. 27.01.1931. TNA FO 371/15540, N1013/1013/59; Baltic States. Aastaaruanne 1932. 19.01.1933. TNA FO 371/17181, N658/527/59; Juhtivate Eesti isikute nimekiri. Hill Knatchbull-Hugessenile. 12.02.1934. TNA FO 371/18238, N1253/1253/59.

2.1. Teave Tallinnast enne riigipööret

Näib, et Londoni kõige olulisemaks huviks seoses Eesti siseoludega oli natsi-Saksamaa mõju ulatus. Igatahes kajastati seda teemat kirjavahetuses tihti. Tundub tõenäoline, et kuni 1933. aasta detsembrini Londonis vabadussõjalaste ja natside tihedaid sidemeid ei usutud. Briti Välisministeeriumi Skandinaavia ja Balti riikide osakonna juhataja Laurence Collier´ kommenteeris Moskva ajalehes *Izvestija* ilmunud artiklit, kus kirjutati, et vabadussõjalasi juhitakse natsi-Saksamaalt kui „groteskset Eesti olude mitetundmist (kui mitetundmine on ehtne)”. „„Veteranid” on nõukogudevastased, kuid nad on ka ja eelkõige Saksa-vastased, kuna nad on talupoegade pojad, üles kasvanud Saksa parunite mõisate poolorjuses, ning ma oletan kõigekülgse, et praegu on vähemalt Eesti rahvuslus mures rohkem Saksa kui Vene ohu pärast.”²⁹ 11. novembril 1933 kirjutab Knatchbull-Hugessen oma jutuajamistest Eestis ja märkis, et ei Päts ega välisministeeriumi ametnikud väljendanud mingitki ärevust Saksamaa tegevuse pärast.³⁰

Detsembris hakkas Eestist tulema siiski teistsuguseid signaale. 9. detsembril 1933 kõneles Hill Eesti välisministri Julius Seljamaaga, kes väitis, et baltisaksa natsidel on olemas „teatavad ühendused” natsidega Berliinis. Hill jätkas: „Mis puutub väidetavatesse sidemetesse baltisaksa natside ja Eesti vabadussõjalaste organisatsiooni vahel, siis hr. Seljamaa väitis, et vastuvõetud deklaratsioonid (*Seljamaa pidas ilmselt silmas Eesti rahvussotsialistlike sakslaste juhi Victor von Zur Mühleni programmilises kõnes esitatud deklaratsiooni, et sakslane olla tähendab olla ka natsionaalsotsialist ja poolehoidudeklaratsiooni vabadussõjalaste liikumisele – J. V.*) näivad tõestavat, et mingid sidemed on olnud, ehkki Vabadussõjalaste Liit ei tunnistanud, et nad on liitlased, ning ta on kindel, et kõik sidemed kahe

grupi vahel on nüüd lõppenud.”³¹ Siinkohal on oluline, et 1933. aasta oktoobris-novembris toimusid vabadussõjalaste läbirääkimised Pätsiga viimase seadmiseks vabadussõjalaste riigivanema kandidaadiks ning novembri keskpaigast kuni 16. detsembrini oli reaalne, et vabadussõjalaste riigivanema kandidaadiks saab Laidoner.³² See tähendab, et kuni selle ajani olid võimalikud senise Eesti poliitilise eliidi või selle osa kokkulepped vabadussõjalastega.

Kui 1934. aasta alguseks selgus, et kokkuleppeid ei tule ja teravas poliitilises võitluses seisavad vastamisi vabadussõjalased ning kõik ülejäänud erakonnad, hakkas Eestist tulevate signaalide sisu muutuma. 1. märtsil kirjutas Knatchbull-Hugessen väidetavast Saksa natside sekkumisest Eesti sisepoliitikasse: „[– – –] 28. veebruaril väljendas riigipea mulle „sügavat kahtlust”, et vabadussõjalasi finantseeritakse väljastpoolt [– – –] Hr. Päts, rääkides konfidentsiaalselt, oli väga ühemõtteline oma otsuses panna see seisma, niipea, kui selged tõendid on kättesaadavad, ja niipea, kui ta tunneb endal olevat piisavalt võimu [– – –] ta usaldas mulle oma kavatsuse võtta ette järgmisi samme, mille lõppeemärgiks oleks välissekkumise seismapanek.”³³

Seda Pätsi teavet tuleks hinnata kui pinna ettevalmistamist riigipöördeks, selle tegemist inglastele vastuvõetavaks. Klahv, millele Päts vajutas – inglaste Saksamaa-kartus – oli täpne. Ning pole välistatud või on isegi tõenäoline, et Knatchbull-Hugessen uskus Pätsi juttu, et vabadussõjalasi finantseeritakse väljastpoolt.

2.2. Londoni suhtumine riigipöördesse

Mõni päev pärast pööret, 16. märtsil 1934 helistas Eesti saadik Oskar Kallas Laurence Collier´ile. Kõneldes toimunust, väitis ta: „Valitsuse abinõud võeti tarvitusele kiiresti ja sujuvalt [– – –] Valitsus on saanud parlamendi

²⁹ Collier´i memorandum. 31.10.1933. TNA FO 371-171-85 l. 350p N 7775-2191-59.

³⁰ Knatchbull-Hugessen Simonile. 11.11.1933. TNA FO 371-17184 l. 280 N 8211-1858-59.

³¹ Hill Knatchbull-Hugessenile. 11.01.1934. TNA FO 371-18230 l. 71 N. 641-131-59.

³² R. Marandi. Must-valge lipu all, lk. 378–380.

³³ Knatchbull-Hugessen Simonile. 11.11.1933. TNA FO 371-17184 l. 280 N 8211-1858-59.

Eesti Vabariigi suursaadikuks määratud Jüri Seljamaa (vasakult kolmas) ärasõit Moskvasse augustis 1934. Saatmas NSV Liidu suursaadik Tallinnas A. Ustinov (vasakult esimene). EFA 0-78318

heakskiidu oma tegevusele ja parlament on laiali minemas, uued valimised viiakse läbi kuu lõpus.” Collier kiusas siiski pisut Kallast: „Ma küsisin Dr. Kallaselt, kas ka presidendivalimised viiakse viimaste sündmuste valguses läbi nagu plaanitud, ning kas kindral Larkal, keda ei arreteeritud koos teiste vabadussõjalaste liidritega, lubatakse jätkata kandideerimist presidendikohale.” Kallas põikles, vastates, et ta küsis sama Tallinnast, kus ilmselt ei teata, mida teha presidendivalimistega.³⁴ Hill kirjutas aga Tallinnast Pätsi 15. märtsil Riigikogus peetud kõnest ja märkis lõpuks: „Võimuloleva riigipea kõnet transleeriti üle Eesti, ning näib, et see lõi kerge pettumustunde, tulenevalt sensatsioonilisemate paljastuste puudumisest.”³⁵

Pöörde järel Saksamaa mõju vabadussõjalastele inglaste kirjavahetuses enam kajastamist ei leidnud. 13. septembril 1934 kirjutas Knatchbull-Hugessen pika ettekande Balti riikide arengutest. Eesti riigipöörde

kohta märkis ta ilmselt mitte ilma irooniata, et valitsus kaalutleb, kas laiendada praegust ebanormaalset valitsemisviisi järgmisele aastale, lootes, et märkimisväärselt hea viljasaak aitab rahulolule kaasa.³⁶ 1934. aasta aruandes märgiti: „Ettekäändel, et Vabadussõjalaste Liit planeeris riigipööret valitsuse kukutamiseks, kuid tõenäoliselt peamiselt sellepärast, et Hr. Päts nägi ette võimalust, et valitakse kindral Larka, võttis valitsus kasutusele drastilised meetodid.”³⁷

Kas vabadussõjalaste sidemeid Saksa natsidega usuti veel või mitte, pole teada, kuid tõenäoliselt mitte, sest siis oleks see probleemina esile toodud.

Pärast riigipööret jälgiti Londonis irooniliselt kommenteerides Pätsi samme autoritaarvõimu kindlustamisel, ent pole teada, et talle oleks tehtud mingeid soovitusi konstitutsioonilisele korrale tagasi pöördumiseks. Pole ühtegi märki, et oma suhtumistki oleks kuidagi väljendatud. Seevastu Päts andis oma

³⁴ Collier Ashton-Gwatkinile. 16.03.1934. TNA FO 371/18236, N845/463/59.

³⁵ Hill Knatchbull-Hugessenile. 16.03.1934. TNA FO 371-18236 l. 234p N 1849-463-59.

³⁶ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Toim. E. L. Woodward ja R. Butler. London, 1958, lk. 736.

³⁷ Baltic States. Aastaaruanne 1934. 30.01.1935. TNA FO 371/19400 N845/845/59.

tähtsamatest sisepoliitilistest kavadest inglastele teada, kõneldes näiteks plaanist minna üle uuele põhiseadusele varem, kui teatas sellest Eesti avalikkusele.³⁸

3. Berliini hoiakud

Kui Inglismaad peeti Eestis suurimaks sõbraks ja toetajaks, siis Saksamaad julgeolekuohuks. Sel tundel olid sügavamadki juured kui Vene-kartusel. Eestlaste ja baltisaksa aadli suhted teravnesid 1905. aasta Vene revolutsiooni sündmustes, edasi 1918. aasta Saksa okupatsiooni ajal ning kulmineerusid 1919. aasta juunis toimunud relvakonfliktis. 1919. aasta maareform toimis kõige muu kui suhete tasandajana. Loomulikult olid Eestis hästi tuntud ka Hitleri „Mein Kampf’is” väljendatud seisukohad, kus kõneldi uutest Saksa territooriumidest Nõukogude Liidu piiririikide arvel. Saksa Tallinna saadik Otto Reinebeck teatas Saksa välisministeeriumile, et seoses Hitleri võimuletulekuga kardavad eestlased *Drang nach Osten*’i poliitika päevakorda kerkimist ning tuntakse suurenevat meelepaha nende baltisakslaste suhtes, kes Hitleri võimuletulekut tervitasid ja „uult Saksamaalt” iseenda olukorra paranemist lootsid.³⁹

3.1. Berliin ja baltisaksa natsionaalsotsialistid Eestis

1930. aastal hakkas Eestis baltisakslaste keskel populaarsust võitma natsionaalsotsialistlik poliitiline mõttevool.⁴⁰ Natsionaalsotsialistlik liikumine Eestis (*Bewegung*), mida ametlikult ei registreeritud, kuid millel olid organisatsiooni tunnused (liikmeskond, juht ja juhi

abid, praktiline poliitiline eesmärk), kujunes välja 1933. aastal Victor von Zur Mühleni eestvedamisel. Mühlen oli endine Balti rügemendi staabiülem, s. t. vabadussõjalaste relvavend võitluses bolševike vastu aastatel 1919–1920. Reisis Saksamaale oli Mühlen tutvunud Alfred Rosenbergi ja Adolf Hitleriga.⁴¹ Liikumise häälekandjaks sai nädalaleht *Der Aufstieg*. 1932. aastal moodustati ka Saksa Klubi, mis oli samuti üks natsionaalsotsialismi ideoloogilisi keskusi Eestis ja tegutses liikumisega tihedas koostöös. Kuid tegemist ei olnud kaugeltki massiliikumisega, sest 1933. aasta detsembris oli klubil 128 liiget, ajalehe tiraažiks aga 600–700, ning liikumise liikmeid õnnestus hiljem kohtus tuvastada vaid 26. Hitleri võimuletuleku järel Saksamaal oli liikumise sihiks kontrolli saavutamine Saksa-Balti Erakonna üle.⁴²

Ka selle 1918. aastal asutatud konservatiivse partei näol ei olnud tegemist kuigi mõjuka poliitilise jõuga. 1929. aasta Riigikogu valimiste tulemusena esindas Saksa-Balti Erakond kolme kohaga parlamendis ligi 16 tuhandet valijat. 1932. aasta Riigikogu valimistel ühineti Saksa-Rootsi valimisblokiks, hääli saadi mõnevõrra vähem, kuid samuti kolm parlamendikohta.

1933. aasta suvel kuulutas natsionaalsotsialistlik liikumine Eestis välja oma põhimõtted. Deklareeriti, et Balti natsionaalsotsialistid seisavad Eesti riikluse alusel. Kuid nõuti ka kõigi baltlaste ühinemist natsionaalsotsialistliku ilmavaate alusel, et üles ehitada balti rahvusüksust, nõuti endale „osa kodumaa pinnast, mis meie rahva kasuks ja meie kohuste täitmiseks kodumaa vastu tarvilik on” ja tunnistati end solidaarseks natsionaalsotsialistliku juhi printsibiiga, vastandina demokraatiale. Deklareeriti ka, et jaatatakse iga liikumist Eestis, mis püüab teostada rahvuslikke, sotsiaalseid

³⁸ Hill Torriale. 09.10.1934. TNA FO 371/18236 N 6012/463/59.

³⁹ Reinebeck Tallinnast 25.04.1933. PAAA (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes), Gesandtschaft Reval, 33/10, Band 10.

⁴⁰ Kohtumäärus 23.04.1934. ERA, f. 2140. n. 1, s. 27, l. 297.

⁴¹ Victor von Zur Mühleni ülekuulamisprotokoll 06.12.1933. ERA, f. 2140, n. 1, s. 27, l. 19–20; K. Laurits. Saksa kulturomavalitsus Eesti Vabariigis. Tallinn, 2007, lk. 87.

⁴² Kohtumäärus 23.04.1934. ERA, f. 2140, n. 1, s. 27, l. 297–298; K. Laurits. Saksa kulturomavalitsus Eesti Vabariigis. Tallinn, 2007, lk. 87.

ja riiklike uuendusi nende printsiipide alusel.⁴³ Mõistagi oli osa neist põhimõtetest Eesti poliitilistele jõududele, sh. vabadussõjalastele selgelt vastuvõtmatud.

Kuid Saksa-Balti Erakond õnnestus Mühlenil ja tema liikumisel üle võtta. Nüüd järgnenud programmkõnes 26. novembril 1933 deklareeris Mühlen, et sakslane ja natsionaalsotsialist on üks ja sama, ning avaldas toetust vabadussõjalastele. Järgnes ajakirjanduse pahameeletorm. Vabadussõjalased pidasid õigeks enda ja baltisaksa natsionaalsotsialistidega selge vahe sisse teha, nimetades Mühleni kõnet provokatsiooniks. Õieti oligi Mühleni lootus rajatud liivale, sest vabadussõjalased olid baltisaksa ideoloogiat rünnanud parlamendierakondadest karedamaltki. Mühlen ja Saksa-Balti Erakonna juhatus astusid 4. detsembril 1933 pettunult ametist tagasi. Kuid Eesti riigivõimud otsustasid siiski sekkuda. Riigikogu keelustas oma istungil 5. detsembril 1933 baltisaksa natsionaalsotsialistliku liikumise kui Eesti riigikorrale vaenuliku. Valitsus keelas ajalehe *Der Aufstieg* ja sulges Saksa Klubi. Victor zur Mühlen ja mõned tema võitluskaaslased vahistati ülekuulamiseks, kuid lasti jõuluks koju. 1934. aasta sügisel toimunud kohtuprotsessil mõisteti neile väikesed rahatrahvid.⁴⁴

Samal ajal, 1933.–1934. aasta talvel toimusid Berliinis Eesti-Saksa kaubanduslääbirääkimised. Saksa piimasaaduste, õlide ja rasvade riigiasutuse direktor seletas Berliinis Eesti

või (mis oli peamine Eesti väljaveokaup) ekspordi üle läbirääkimisi pidanud Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisuse esindajale, et *Der Aufstieg*'i ja Saksa Klubi sulgemisest on tekkinud poliitilised raskused ning sellepärast on Saksa Välispoliitika Amet vastu Eesti või lisakoguse müümisvõimaluse andmisele Saksa turul.⁴⁵ Eesti või eksporditingimused reguleeriti täpsemalt 29. märtsil 1934 sõlmitud Eesti-Saksa vastastikuse kokkuleppe juurde käivates avaldamisele mitte kuuluvates artiklites ja salajases kokkuleppes või sisseveo teostamiseks.⁴⁶ Läbirääkimisprotokolle pole teadaolevalt säilinud, ent pole teada, et Eesti sisepoliitika oleks edaspidi kõneks tulnud. Eesti majandusministeerium näib olevat olnud lepingu tulemustega rahul.⁴⁷ Vahepeal, paar nädalat enne kaubanduskokkuleppe allakirjutamist, oli toimunud riigipööre, ning pole ainsatki märki, et see kuidagi läbirääkimisi oleks mõjutanud.

Mühlen aga eitas, et Eesti sakslaste rahvussotsialistlikul liikumisel olnud side NSDAP-ga või *Der Aufstieg* oleks saanud toetust Saksamaalt.⁴⁸ See ei tähenda muidugi kaugeltki, et ta tõtt kõneles. 1933. aasta kevadel küsis saadik Otto Reinebeck Saksa Välisministeeriumilt raha Saksa ajalehtede rahastamiseks Eestis. *Revaler Zeitung*, *Dorpatser Zeitung* ja *Der Aufstiegi* toetamiseks reserveeriti 4000 marka.⁴⁹ Tegemist oli väikese summaga ja tegelikult pole teada, kas sedagi saadi.⁵⁰ Küsimust käsitlevad dokumendid on

⁴³ Grundsätze der baltischen nationalsozialistischen Bewegung in Estland. – *Aufstieg*, 25.06.1933. ERA, f. 2140, n. 1, s. 27, l. 18.

⁴⁴ K. Laurits. Saksa kultuuroromavalitsus Eesti Vabariigis, lk. 88–91; E. Turmann. Pikva. Tallinn, 1992, lk. 71.

⁴⁵ Seljamaa Eesti saadikutele 15.12.1933. ERA, f. 957, n. 13, s. 644, l. 3.

⁴⁶ Mitte avaldamiseks määratud protokoll Eesti-Saksa 29. märtsi 1934 vastastikuse kaubavahetuse juurde. ERA, f. 957, n. 5, s. 790, l. 18–19p; Salajane kokkulepe või sisseveo teostamiseks. ERA. f. 957, n. 5, s. 790, l. 18–19p.

⁴⁷ Majandusministeeriumi kava läbirääkimisteks Berliinis 15.11.1934. ERA, f. 969, n. 1, s. 250, l. 2.

⁴⁸ Victor zur Mühleni ülekuulamisprotokoll 06.12.1933. ERA, f. 2140, n. 1, s. 27, l. 19–20.

⁴⁹ Achmann Meyerile 22.05.1933. NA II RG-242 T120 E631877.

⁵⁰ Magnus Ilmjärv väidab, et „arhiivimaterjalid näitavad, et *Aussenpolitisches Amt* hakkas Mühleni tegevust rahastama”, ning kordab ka hiljem, et Mühlen tegutses *Aussenpolitisches Amt*'i rahastamisel (Hääletu alistumine 2010, lk. 143, 146), ent oma väiteid dokumendiviidetega ei tõesta. Ka Mühleni tegevuse määranud Ilmjärve väitel *Aussenpolitisches Amt*'ist tulevad juhtnöörid. „Skeem, mille Rosenbergi ümber koondunud seltskond koostöös Mühleniga välja töötas, oli tegelikult lihtne: Mühlen jätkab natsionaalsotsialismi propageerimist, paneb end koos oma mõttekaaslastega maksma Saksa-Balti Parteis, see hakkab aga tegema koostööd vabadussõjalastega, koos nendega tullakse võimule ja pannakse maksma Saksa natsionaalsotsialismi eeskujuks võttev riiklik korraldus. Oletati, et see võimaldab Saksamaal saavutada mõju kogu Baltikumi üle.” Ilmjärv seda olulist, ent Eesti poliitilist olukorda arvestades äärmiselt ebatõenäolist teavet allikaviitega tõestanud ei ole. ▶

segase ja kohati vastukäiva sisuga. See pole ka imelik, sest 1933.–1934. aastal oli natside poliitika väljaspool Saksamaad elavate etniliste sakslaste (*Volksdeutsche*) suhtes kaootiline, sellega tegeles sageli vastukäivalt mitu rivaalitsevat asutust.⁵¹

Eesti terav reaktsioon Saksa-Balti Era-konna ülevõtmisele natsionaalsotsialistide poolt võis olla vähemalt osaliselt motiveeritud Pätsi valitsuse ja Riigikogu soovist vabadussõjalasi kompromiteerida. Meenutagem, et selleks ajaks olid Pätsi enda läbirääkimised vabadussõjalastega lõppenud fiaskoga. Tõepoolest, baltisaksa natsid ise Eesti poliitilisele eliidile erilist ohtu ei kujutanud: kogu Eesti baltisaksa vähemus ei olnud mõjukas ega arvukas, moodustades vaid 1,5% elanikkonnast, ning kardetud natsiideoloogiaga ei läinud kaasa neist kaugeltki kõik. Seega, isegi juhul, kui Saksamaal oleks olnud soov 1933.–1934. aastal Eesti sisepoliitikat mõjutada, poleks seda teha saanud baltisakslaste kaudu.

3.2. Berliin ja vabadussõjalased

Hoopis teine asi oleks olnud Eesti poliitika mõjutamine vabadussõjalaste kaudu, kes nauitsid ühiskonna suure osa toetust. Vabadussõjalastel oli kontakte natsidega.⁵² Kahtlemata oli vabadussõjalaste hulgas neid, kes tundsid natside vastu sümpaatiat, kuid vabadussõjalaste ideoloogia oli natsidest erinev ja vabadussõjalaste ja Eesti ühiskonna rõhuv enamus oli Saksa-vastane. Eelnevat arvestades võib mõjutusvahendina kõne alla tulla üksnes natside salajane finantstoetus vabadussõjalastele.

Seni akadeemilises käibes olevate dokumentide valguses pole võimalik tuvastada tihedaid poliitilisi sidemeid vabadussõjalaste ja natside vahel ega ka Saksamaa majandustoetust vabadussõjalastele.⁵³ Neid tõendeid ei olnud ka vabadussõjalaste vastastel, sest vastasel korral oleks neid poliitilises võitluses kasutatud. Pole küll välistatud, et päeva-

► Edasi väidab Ilmjärv, et kui vabadussõjalased hitlerlaste koostööpakkumise tagasi lükkasid, valminud „*Aussenpolitisches Amt*”ist uus plaan: kasutada vabadussõjalaste mõjutamiseks vene natsionaalsotsialistide Eestis”. Ilmjärv kinnitab seda teavet viitega mitmele NKVD ülekuulamisprotokollile. (Hääletu alistumine 2010, lk. 145–146). Kuid Vene natsionaalsotsialistid (kui neid üldse oli) Eestis mingit mõju ei omanud ja vabadussõjalased vastandasid end teravalt mitte ainult Vene kommunistidele, vaid ka vene sõvinistidele. Seega on see teave täiesti ebausutav, tegemist on kas *Aussenpolitisches Amt*’i ebapädevusega või tõenäolisemalt sellega, et NKVD pressis ülekuulamistel omale vajaliku tunnistuse välja.

⁵¹ A. Komjathy ja R. Stockwell. *German Minorities and the Third Reich*. New York, London, 1980, lk. 12.

⁵² H. Arumäe. 1934. aasta 12. märtsi kaasaegsete hinnanguis. – Alasi ja haamri vahel. Tallinn, 2007, lk. 31.

⁵³ Ilmjärv väidab jätkuvalt, et ühes *Aussenpolitische Amt*’i 1933. aasta suvel koostatud memorandumis olevat arutatud, kas sõlmida vabadussõjalaste toetamiseks natsipartei ja vabadussõjalaste majandusleping ning kas ei peaks toetama vabadussõjalaste ajakirjandust. Finantstoetust olevat taotlenud vabadussõjalaste juhid ise. Seda väidet kinnitab Ilmjärv jätkuvalt dateerimata dokumendiga, mida säilitatakse Venemaa Riiklikus Sõjarihiivis (enne arhiivide ümberkorraldamist Venemaa Ajaloolis-Dokumentaalse Kollektsoonide Säilitamise Keskuses). Ilmjärv nimetab seda dokumenti *Aussenpolitische Amt*’i memorandumiks. (Nõukogude faktorist, lk. 77–78; Hääletu alistumine 2010, lk. 144). Kuid sama dokument leidub ka Saksa Liiduarhiivis, ning seal on ta dateeritud ning autor on tuvastatav – tegemist ei ole *Aussenpolitisches Amt*’i memorandumiga, vaid NSDAP Tallinna tugipunkti juhi Helmut Schilleri ülevaatega Eesti sisepoliitilisest olukorrast 28. juunist 1933. Toogem siinkohal ära vaidlusalune lõik Schilleri ettekandest: „Peale selle tahavad vabadussõjalased päevalehte välja anda ja lubavad sellest suurt propagandistlikku edu. Nad vajavad selleks summat vahemikus 5000–10 000 Eesti krooni. Oleks tervitatav, kui Saksa Riik selle summa nende käsutusse anda saaks ja seeläbi ennast nende inimeste juures kehtestaks, enne, kui teised jõud – ma pean eriti silmas Poolat – ette jõuavad.” (NSDAP Tallinna tugipunkti juht H. Schiller NSDAP Välissakslaste osakonnale Hamburgis 28.06.1933. BArch, NS 43/21, l. 181). Dokumentid ei järeldu niisiis, et vabadussõjalased oleksid küsinud natsidelt raha, vaid tegemist on ühe NSDAP kohaliku juhi arvamusega, et vabadussõjalaste finantseerimine oleks Saksamaale kasulik. Schilleri järgmine ettekanne tõestab aga, et finantseerimist polnud toimunud. „Tuleb kahetsusega tõdeda, et seoses Saksa riigi poliitilise aktiivsuse puudumisega ning olude mõjul tugevneva Eesti aktiivsusega on oodata olukorra ebasoodsat arengut. Vabadussõjalaste õigeaegne mõjutamine oleks positiivses mõttes takistanud teisel kontaktide otsimise võimalust.” (Schiller NSDAP Välissakslaste osakonnale Hamburgis 10.07.1933. BArch, NS 43/21, l. 185). Seda, et „vabadussõjalaste usaldusmees Luig” taotles tihedamaid sidemeid Saksamaaga, kinnitab ►

valgele tulevad uued dokumendid, kuid esialgu tuleb järeldada, et Hitleri-Saksamaa ei destabiliseerinud otseselt Eesti sisepoliitilist olukorda või vähemalt ei teinud seda määral, mis võinuks mõjutada demokraatia kaotust. Küll aga pole kahtlust, et natside võimule tulek Saksamaal mõjutas Euroopa poliitilist kliimat üldiselt ning arusaadavalt mitte demokraatiaste stabiilsust toetavas suunas.

4. Moskva poliitika

Nõukogude Liitu peeti Eestis sarnaselt Saksamaaga julgeolekuohuks. Sealsete ajalehtede pidevad rünnakud ja ähvardused, samuti Kominterni tegevus ei lubanud hädaohtu unustada. Seda ei saanudki teha, sest Kominterni allasutuse Eestimaa Kommunistliku Partei esimesel kongressil 1920. aasta sügisel vastu võetud programm seadis eesmärgiks proletariaadi diktatuuri kehtestamise ning ühinemise Venemaaga.⁵⁴ Ka EKP 1929. aasta jaanuarikonverentsil vastu võetud programmis rõhutati, et pärast sotsialistliku revolutsiooni võitu ühineb Eesti Nõukogude Liiduga.⁵⁵ Teisalt olid kommunistid nii Eestis kui ka Nõukogude

Liidus teadagi tuntud demagoogid ja ärplejad, mistõttu ka nende ähvardusi ei pruugitud tõsiselt võtta. Nõukogude Liidu ajalehtede sõim oli kohati nii ebapädev, et seda saigi ainult kurioosumina käsitleda.

Kättesaadavad Nõukogude Liidu välispoliitika dokumendid jätavad Moskva eesmärkidest siiski vähem agressiivse ja pädevama mulje. Nende põhjal võib järeldada, et Nõukogude Liidu Eesti-suunalise poliitika peaeesmärgiks käsitletaval ajajärgul oli Eesti kõrvalhoidmine võimalikest Nõukogude Liidu vastastest sõjalis-poliitilistest blokkidest ning liidust mõne suurriigiga ja võib-olla ka Eesti enda hoidmine nõrga riigina. Teiseks sooviti Eestit kasutada oma välispoliitiliste plaanide elluviimisel. Kolmandaks sooviti hoida Eesti ajakirjandust võimalikult sõbralikuna ja neljandaks muretseti vene valgekaartlaste tegevuse pärast Eestis. Nende eesmärkide elluviimiseks oli Moskvale loomulikult sobilik võimalikult Nõukogude-sõbralik režiim. Iseasi, kui palju nendeks vaeva nähti ja kuidas see vaev end ära tasus. Igatahes polnud Moskva mõju Eestis kaugeltki nii suur, et riigipöörde kavatsusele oleks tulnud Nõukogude Liidu saatkonnast heakskiit saada.⁵⁶

► Ilmjärv aga Saksamaa välisministeeriumi (*Auswärtiges Amt*) memorandumiga 9. maist 1933. Kuid selles dokumendis pole märgitud, et vabadussõjalaste ja Saksamaa vahelisi tihedamaid sidemeid taotlenud Luig oli „vabadussõjalaste usaldusmees”, (s. t. esindaja). Pole selge, kas tal üldse vabadussõjalastega pistmist oli, igatahes vabadussõjalaste juhtkonna ega aktivistide seas sellenimelist ei esine. Ilmjärv on ka dokumendi valesti tõlkinud. Dokumendis pole märgitud, et tegemist oli vabadussõjalaste, vaid hoopis Schilleri usaldusmehega, kellegagi, kes elas Tartus Botaanika tänaval. Too Luig ei rääkinud Schillerile, et vabadussõjalased taotlevad tihedamaid sidemeid Saksamaaga, vaid hoopis seda, et baltisaksa natsid taotlevad tihedamaid sidemeid vabadussõjalastega. Luig soovitanud sõlmida vabadussõjalastega konfidentsiaalne majandusleping ning deponeerida viimane Saksa saatkonda. (Saksa välisministeeriumi memorandum 09.05.1933. NA II RG-242 T-120 R-3506, E63873). Too kindlasti mitte mõjukas, aga tõenäoliselt ka mitte arukas Luig võis olla lihtsalt Schilleri tuttav, kelle arvamusaavadused käesoleva teema kontekstis mingit kaalu ei oma. Ilmjärv väidab ka, et kui Saksa saadik Reinebeck nõudnud Saksa välisministeeriumis raha Saksa ajalehetele, oli nende seas ka üks väike baltisaksa leht, mis suhtus positiivselt „vabadussõjalaste liikumise subsideerimisse”. (Hääletu alistumine 2010, lk. 145) Jääb mulje, nagu oleks vabadussõjalaste rahastamine sündinud fakt. Selle kinnituseks toodud dokumendis ei kirjutata siiski, et nimetatud leht (*Der Aufstieg*) suhtuks positiivselt vabadussõjalaste liikumise subsideerimisse, vaid kirjutatakse, et suhtub positiivselt vabadussõjalaste liikumisse. (Achmann Meyerile 22.05.1933. NA II RG-242 T120 E631877).

⁵⁴ R. Rosenthal. M. Tamming. Sõda pärast rahu. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn, 2010, lk. 475.

⁵⁵ K. Niidassoo, V. Ohmann. Eestimaa Kommunistlik Partei. 1930. aastad kuni juuli 1940. Varjusurmast ajalooareenile. – Tuna 2000, nr. 3, lk. 68.

⁵⁶ Siiski toob Ilmjärv nii 2010. aastal ilmunud artiklis kui ka raamatus tsitaadi Butkuse 1998. aasta artiklist, kus viimane kinnitab, et Moskva kiitis riigipöörde heaks ja toetas seda praktiliselt ning laskis Pätsil kaua tõestada, et tal ei ole võimalik ühekorraga lahti saada A. Larkast ja J. Laidonerist, et tuleb valida üks kahest halvast. (Nõukogude faktorist, lk. 95; 101; Hääletu alistumine 2010, lk. 167). Ilmjärvele ei saa olla teadmata, ►

4.1. Moskva: Välisasjade Rahvakomissariaadi hoiak ja tegevus

Kas Moskval olid üldse edasised poliitilised jõujooned selged, s. t. esiteks, kas 1933. aastal ja 1934. aasta algul eeldati üheselt natsi-Saksamaa kujunemist Nõukogude Liidu peamiseks vastaseks, ning Eesti orienteerumist Saksamaale vabadussõjalaste võimuletuleku puhul?⁵⁷

Ei pruugi. Molotovi-Ribbentropi pakt ei sündinud tühjale kohale. Stalin eeldas, et varem või hiljem õnnestub tal leida Hitleriga ühine keel. Kui *Reichstag* 1933. aasta kevadel, pärast kaheaastast viivitust nõustus pikendamada 1926. aasta Berliini neutraliteedi- ja mittekallaletungilepingut, võis Stalin seda hinnata positiivse signaalina. Ta väitis 1934. aasta alguses toimunud ÜK(b)P XVII kongressil, et Nõukogude poolt ei ole takistusi tagasipöördumiseks varasemate, usalduslike suhete juurde. Veel 1934. aasta sügisel üritas Stalin sisse seada isiklikud kontaktid Saksamaa

juhtidega. Ning läbirääkimistel Moskvas 1939. aasta septembris kinnitas ta Ribbentropile, et Nõukogude valitsus pole kunagi välistanud võimalust headeks suheteks Saksamaaga.⁵⁸ Lootus kokkuleppeks Saksamaaga tähendas ühtlasi seda, et ka nende jõudude võimuletulekut Balti riikides, keda kahtlustati orienteeruvat Saksamaale, ei tulnud Moskvas hinnata üheselt negatiivselt, mille vastu kõiki vahendeid kasutades oleks tulnud võidelda. Teisalt oli sovettidele muidugi ka siis, kui püsis lootus Saksamaaga kokkuleppimiseks, ikkagi soodsam, et Eestis oleks sõbralikum režiim.

Kuid sovettidele polnud üheselt selge ka vabadussõjalaste ja Pätsi poliitiline orientatsioon. Pealegi ei pidanud nad vabadussõjalaste kandidaati veel kuni märtsi alguseni valimiste favoriidiks. 1934. aasta jaanuaris kirjutas Antipov Moskvasse: „...võib kindlalt öelda, et Larka kandidatuur ei lähe läbi” ja leidis, et kõne all on kaks võimalust – Päts või Laidoner. „Päts püüab oma poolehoid-

▶ et Butkuse väidet ükski allikas kinnitada ei saa. Lisaks kirjutab Ilmjärv seoses riigipöörde kooskõlastamisega: „Eesti ajaloolane Jaak Valge väidab, et Moskva polnud riigipöördega kursis ja et mingeid kõnelusi riigipöörde küsimuses Nõukogude saatkonnaga ei toimunud. Tõestuseks esitab Valge dokumendi, mis kajastab Pätsi väga lühikest kõnelust või lihtsalt möödaminnes saadik Ustinovile lausutatut: otsuse likvideerida vabadussõjalased võttis ta vastu üksinda ja tal polnud mitte kellegagi nõu pidada [---] Siin peaks küsima, et kas tõesti kavandas Päts riigipöörde üksi: ei pidanud nõu sõjaväelastega, isegi mitte Laidoneriga ega teiste oma lähikondlastega. Ilmselt pole Pätsi tõdemus „kellegagi polnud nõu pidada” lausutatud Ustinovile mingis neljasilmavestluses, vaid on lihtsalt mingil seltskondlikul üritusel pealtkuulajate kuuldes väidetud. (Hääletu alustamine 2010, lk. 167) Valge pole siiski väitnud, et mingeid kõnelusi riigipöörde küsimuses Nõukogude saatkonnaga ei toimunud, vastupidi, Valge on artiklis sõnaselgelt kirjutanud: „Küll aga võib nõustuda Keni ja Rupasoviga, et Päts oli sondeerinud pinda, kuidas Moskva võiks pöördesse suhtuda. Selleks võib pidada nii Seljamaa palvet toetada Pätsi riigivanema valimistel kui ehk ka Erich Joonase jutuaajamist Antipoviga 8. märtsil. Mõlemad võisid toimuda Pätsi palvel. Ja selliseid pinnasondeerimisi võis loomulikult olla veel väga palju.” (J. Valge. Konstantin Päts, 12. märts ja Moskva, lk. 58–59). Mis puutub aga Pätsi tõdemusse „kellegagi polnud nõu pidada”, siis ei vastandu see loogikale – loomulikult kavandas Päts riigipöörde detaile koos mitme isikuga, aga käesoleval juhul võidi siiski silmas pidada riigipöörde idee tekkimist. Kus ja missuguses vormis Päts seda Ustinovile väitis, pole kindlaks tehtav, kuid siinkohal on oluline, et Ustinov pidas seda tõdemust sedavõrd oluliseks, et edastas Moskvasse. Käesolevas kontekstis on kõige olulisem Ustinovi ettekandest tulenev järeldus, et Päts ei olnud kooskõlastanud riigipööret ega riigipöördekaaslast Moskva. (Ustinov Stomonjakovile 28. märtsil 1934. AVPRF 05-14-102-109, l 16; Tuna 2007, nr. 2, lk. 64) Ning kõnesoleva dokumendi näol polnud tegemist ainsa tõestusega; dokumente oli esitatud mitu ning lisaks tõestab seda ka loogika ja kogu muu kontekst.

⁵⁷ Ilmjärv selles kahtlust ei jäta. Ta refereerib pikalt Bežanovi kirja 28. augustist 1933, kus too kirjeldas Berliini tegevust ja võimalusi Balti riikide poliitika ja poliitikute mõjutamisel ning jätkab: „Sellele järgnes just nagu karjatus: “Need Saksa fašismi juhtide avaldused näitavad, et Saksa diplomaatide rahumeelsed kinnitused osutuvad täielikuks silmakirjalikkuseks, sest fašism ei jäta minutikski mõtet bribaltide koloniseerimisest ja Nõukogude-vastasest sõjast.”” (Hääletu alustamine 2010, lk. 85–86) Kui seda Bežanovi väidet pidada „karjatuseks”, siis Nõukogude ametnike retoorika suuresti karjeist koosneski. Iseasi, kas nende abil saab alati määratleda Nõukogude juhtkonna poliitikat.

⁵⁸ D. Nadžafov. Sovetsko-Germanskii pakt 1939 goda ei ego istoričeskije posledstvija. – Voprosy Istorii 2006, nr. 12, lk. 7; V. Sokolov. Dejatel'nost' Sovetskogo posolsstva v Berline 1918–1941 gody. – Novaja i Novejšaja Istorija 2006, nr. 2, lk. 114.

jate kaudu minna kontakti „vabastajatega” ja kallutada neid blokeeruma põllumeestega, eesmärgiga kasutada neid oma huvides.”⁵⁹ 20. veebruaril 1934 kirjutab Aleksei Ustinov Moskvasse, et kõikidest kandidaatidest on kõige selgemad Laidoneri positsioon ja orientatsioon. „Sellest, kelleks saavad valimiste käigus, missugused positsioonid võtavad ülejäänud kaks kandidaati, ei julge keegi selgelt rääkida nende suurema või väiksema põhimõttekindlusetuse tõttu.”⁶⁰

Pätsi „põhimõttekindluses”, õieti sobivuses Moskva poliitikaga oli sovettidel põhjust tõesti kahelda.⁶¹ Kuid 1934. aasta alguses hakkas välisasjade rahvakomissariaadis siiski kujunema arvamus, et võimalikest kandidaatidest kõige vastuvõetavam on ikkagi Päts. Välisasjade rahvakomissariaadi I Lääne osakonna referent Grigori Bežanov oletas, et vabadussõjalased on nõrgenenud ning nende šansid eelseisvatel valimistel on vähenenud, ning arvas, et tõenäoliseks on muutunud Laidoneri võit. Tema järeldus oli: „Kõikidest kandidatuuridest on meie jaoks enam vastuvõetav Pätsi kandidatuur, keda hakkavad kahtlemata toetama ka sotsialistid.”⁶² Bežanovi ülemus, välisasjade rahvakomissariaadi kolleegiumi liige Boriss Stomonjakov aga kirjutas kolm nädalat hiljem Tallinna saatkonda 1. sekretärile A. Antipovile, et Pätsi šansid võita valimistel kindral Laidoneri on tugevnenud: „Kuna viimane mängib faktiliselt peamise Inglise agendi rolli Eestis, siis Pätsi valimine,

vaatamata tema taotlustele saavutada legaalsete vahenditega Eesti osalist fašiseerumist, on meie jaoks ikkagi väiksemaks paheks. Me oleme seetõttu huvitatud Pätsi võidust valimistel ja võimaluse piires peame talle osutama kaasabi.”⁶³ Nii nägi Stomonjakov peamise ohuna Laidoneri kui Inglise mõju kandjat. Laidoneri saamine vabadussõjalaste riigivana kandidaadiks, missuguseid läbirääkimisi ka peeti, mil oleksid ühinenud sovettidele teadaolev Laidoneri Inglise orientatsioon ning sovettide poolt kahtlustatav vabadussõjalaste Saksa orientatsioon, eriti arvestades tolleaegseid Saksa lähenemispüüdeid Inglismaale, oleks olnud kõige halvem variant Nõukogude Liidule. Teades, mis edasi juhtus, ilmselt kõige parem variant Eestile. Moskva kätt Laidoneri ja vabadussõjalaste tülliajamises siiski ei olnud, sellega said omad eesti mehed ise edukalt hakkama.

Niisiis oli sovettide jaoks veel palju küsimärke nii Eesti poliitikute võimalikus käitumises kui ka maailmapoliitilises olukorras, missugusel taustal nad Eesti poliitikuid hindasid. Kuid Päts näis neile 1934. aasta alguseks ikkagi olevat kõige sobivam, „kõige väiksem pahe”, nagu kõige kõrgem selle teemaga tegelenud Nõukogude ametnik Boriss Stomonjakov end väljendas.

Mida välisasjade rahvakomissariaat oma võimaluste piires „kõige väiksema pahe” ehk Pätsi toetamiseks korraldas ja kui tulemuslik see oli? Stomonjakov kirjutas Antipovile 25.

⁵⁹ Antipov Stomonjakovile 09.01.1934. AVPRF 0154-27-38-2, 11.

⁶⁰ Ustinov Stomonjakovile 20.02.1934. AVPRF, 0154-27-38-3, l. 13.

⁶¹ Ilmjärv väidab küll, et Päts otsis juba 1933. aastal Moskvalt toetust, „just nagu kutsudes ennast kui Nõukogude huvide eest võitlejat toetama. [—] Seejuures kõlas Pätsi suust just kui hädakarjatus, mis jõudiski Raskolnikovi kaudu Moskvasse: „Vabadussõjalased võivad omada edu, kui nad lähevad valimistele loosungiga „Toompealt on vaja ajada minema kõik need vargad.”” (Nõukogude faktorist, lk. 93). Sellegi väite „hädakarjatuslik” sisu on kaheldav, nagu ka Pätsi kutse end kui Nõukogude huvide eest võitlejat ja vabadussõjalaste-vastast toetada. Teatavasti asus Päts 1933. aasta oktoobris rahvahääletusel toetama vabadussõjalaste esitatud põhiseaduse eelnõu. Pärast seda pidas ta vabadussõjalastega läbirääkimisi nende riigivana kandidaadiks saamiseks, mis jooksid ummikusse alles novembri esimesel poolel. (R. Marandi. Must-valge lipu all, lk. 378–380)

⁶² Bežanovi kommentaarid 05.01.1934. AVPRF, 0154-27-38-2, 1. Samale dokumendile viidates ja teksti millegipärast Bežanovi juhtnõõrideks Stomonjakovile nimetades (Bežanov oli Stomonjakovi alluv ega saanud anda ülemusele juhtnõõre) kirjutab Ilmjärv: „Välisasjade rahvakomissariaadis leiti, et võimaluse korral tuleb igal juhul Pätsi toetada ja püüda vastaskandidaate kompromiteerida. Taas rõhutati, et Päts on võimalikest kõige sobivam kandidaat Eesti presidendi kohale.” (Nõukogude faktorist, lk. 93) Viidatud dokumendi alusel on siiski ilme liialdus väita, nagu oleks Välisasjade rahvakomissariaadis leitud, et „tuleb igal juhul Pätsi toetada”, vaid tegemist oli valimiseelse analüüsiga, mida küllap tehti kõigi riikide välisministeeriumides siis ja tehakse ka praegu ning tulevikus.

⁶³ Stomonjakov Antipovile 25.01.1934. AVPRF, 0154-27-38-2-1, 13.

jaanuaril 1934, et Eesti saatkonna palvel „on õnnestunud saada lühikese ajaga Revolutsiooni Arhiivist dokumentide fotokoopiad, mis tõestavad Pätsi rolli Eesti rahvuslik-revolutsioonilises liikumises”. Ta märkis, et nende dokumentide publitseerimine „kõrvuti eeldatava materjalide publitseerimisega Laidoneri kaheldavast rahvuslikust positsioonist 1919. aastal, mil ta tegi ettepaneku anda Inglismaale mandaat Eesti juhtimiseks, annab Pätsile kahtlemata valimistel suurt abi”.⁶⁴

Pole teada, et kusagil oleks publitseeritud dokumente Laidoneri „kaheldavast rahvuslikust positsioonist”. Küsimus, missugust mõju aga kõnealused fotokoopiad valimiste käigule avaldasid, puutub käsitletavasse teemasse kõige otsesemalt ning olgu siinkohal uuesti korratud, et nende dokumentide mõju Eesti sisepoliitilisele võitlusele oleks raske nullist enamaks pidada.⁶⁵ See, et Stomonjakov oma ülalmainitud 25. jaanuari kirjas nende dokumentide mõju oluliseks hindas, peegeldab pigem seda, kui madal oli „võimaluste piir” „kõige väiksema pahe” toetamisel.

Kõne all oli ka Nõukogude Liidu väliskaubanduse rahvakomissari Arkadi Rozengoltsi

visiit Eestisse, kuid pole mingeid tõendeid ega ka mingit alust arvata, et Moskva arvates pidi see visiit tugevdama Pätsi positsioone, küll aga selgub, et Pätsi ja majandusminister Selteri arvates polnud kavandatud visiit õigeaegne. On võimalik, et viimased püüdsid visiidi edasilükkamisega vihjata sellele, et Nõukogude Liidu import Eestist oli lausa skandaalselt väike.⁶⁶

4.2. Nõukogude majandustellimuste kasutamine Eesti sisepoliitika mõjutamiseks

Ulatuslikud Nõukogude majandustellimused oleks võinud Pätsi šansse tõepoolest tugevasti parandada.⁶⁷ Idaeksporti oli aastaid püütud suurendada, ning kui Pätsi riigijuhiks olemise ajal see õnnestunuks, oleks see võimaldanud Pätsil end näidata ida-majandussuhete läbi-murdemehena.

Hitleri võimuletulekuga Saksamaal muutus välispoliitiline konstellatsioon ka Balti regioonis. Tekkisid uued blokeerumisvõimalused ning see tähendas, et ka Moskva poliitika Balti riikide suhtes muutus aktiivsemaks. 17. jaanuaril 1934 võttis poliitbüroo vastu otsuse „Baltiku-

⁶⁴ Stomonjakov Antipovile 25.01.1934. AVPRF, 0154-27-38-2-1, 13. Ilmjärv interpreteerib selle dokumendi sisu nii, et Välisasjade Rahvakomissariaat andis käsu otsida Nõukogude Liidu arhiividest üles materjalid, mis näitaksid Pätsi rahvuslik-revolutsioonilist tegevust. „Moskvas leiti, et selliste materjalide avaldamine Eestis tõstab Pätsi prestiiži ja et see on Nõukogude Liidu huvides.” Ning jätkab: „Pole mõtet arutada küsimuse üle, kuidas võinuksid need valijate meeleolusid mõjutada. See, et Päts soovis saada oma revolutsioonilist tegevust tõestavaid ja eksponeerivaid dokumente, ning see, et välisasjade rahvakomissariaat nõustus selles osas teda kohe aktiivselt aitama, näitab, missuguste „pistasjadega” – Pätsi heaks – olid välisasjade rahvakomissariaadi ametnikud valmis tegelema.” Raamatus mõõnab ta siiski, et pole teada, kas nimetatud arhiivmaterjalide koopiaid valimiskampaanias kasutati. (Nõukogude faktorist, lk. 97–98; Hääletu alistumine 2010, lk. 163–164).

⁶⁵ J. Valge. Konstantin Päts, 12. märts ja Moskva, lk. 52.

⁶⁶ Ilmjärv kinnitab, et Moskvas tekkis mõte saata Pätsi toetuseks Tallinna ka väliskaubanduse rahvakomissari Rozengoltsi. „Moskva nägemuses pidi Rozengoltsi visiit tugevdama Pätsi autoriteeti ja aitama tal presidendivalimised võita.” (Nõukogude faktorist, lk. 97; Hääletu alistumine 2010, lk. 163) Kuid Ilmjärve poolt selle teabe kinnituseks viidatud dokumentides – Ustinovi kirjas Stomonjakovile 8. märtsist 1934 ja Jefim Konitsi kommentaarides 25. märtsist 1934 puuduvad vähimadki sellekohased vihjed.

⁶⁷ Nende tähendust on analüüsitud juba 2007. aastal ilmunud artiklis ning jõutud järeldusele, et tellimused olid hilinenud ning väikesed ega saanud kuidagi Pätsile kasuks tulla. (J. Valge. Konstantin Päts, 12. märts ja Moskva, lk. 54). Ilmjärv ei kinnita küll enam, et poliitbüroo otsus 17. jaanuarist 1934 oli mõeldud Pätsi toetamiseks, ega väida ka enam, et Pätsi abipalvele positiivselt reageerides kooskõlastati lisatellimused N. Liidu Välis- ja Sisekaubanduse Rahvakomissariaadis ja kiideti lõplikult heaks poliitbüroo 5. veebruaril 1934. (Hääletu alistumine 2010, lk. 150). Kuid ta leiab nüüd, et poliitbüroo 1934. aasta 5. veebruari täpsustav otsus, millega kohustati väliskaubanduse rahvakomissariaati ostma 1. kvartalis 200 000 rubla eest Eesti kaupu, oli ikkagi otseselt seotud Pätsi toetamisega. Edaspidi olevat olulise pöörde toonud kaasa 31. oktoobril 1934 sõlmitud kaubanduskokkulepe, millega Nõukogude Liit võttis endale kohustuse importida igal aastal 3 500 000 rubla eest Eesti kaupu. Nimetatud kokkulepet võiks Ilmjärve arvates samuti vaadelda kui Nõukogude Liidu kavandatud toetust režiimi püsijäämiseks. Ilmjärv küsib: kas teadmiseta ehk siis psühholoogilise tegurita, et Nõukogude Liit teostab 1934. aastal Eestist oste, oleks 12. märtsi riigipööre üldse toimunud?” (Nõukogude faktorist, lk. 94–96)

mist”, mille raames planeeris rea tegevusi, mis osalt olid kõigi nelja riigi (Soome, Eesti, Läti, Leedu) puhul samad, osalt aga erinevad. Eesti puhul nähti ette poliitika- ja ühiskonnategelaste sõidu organiseerimist Nõukogude Liitu, esimeses kvartalis majandustellimuste andmist 200 000 rubla eest (summa oli sama kõigi nelja riigi puhul), Eesti ajakirjanike ekskursiooni Nõukogude Liitu ning Nõukogude Liidu graafika- ja raamatunäituse korraldamist Eestis.⁶⁸ Pätsi toetamisega sel poliitbüroo otsusel pistmist ei olnud. Ning seal kavandatud majandustellimused olid ülimalt piiratud, sest kui need oleksid realiseerunud kavandatud ulatuses (seega aastas 800 000 rubla), oleks see moodustanud alla 1% Eesti 1934. aasta koguekspordi väärtusest.⁶⁹

5. veebruaril võttis poliitbüroo vastu otsuse „Impordist Eestist”. Tegemist oli ülalmainitud 17. jaanuari otsuse konkretiseerimisega, millega jagati 1934. aasta 1. kvartali 200 000 rubla konkreetsetl erinevate kaubaartiklite vahel ära. Oluline on, et nii poliitbüroo 17. jaanuari kui ka 5. veebruari otsuses 1. kvartalil oli impordiks Eestist määratud 200 000 rubla. Pole mingeid märke, et see poliitbüroo otsus oleks olnud ette nähtud Pätsi toetamiseks. Ken ja Rupassov arvavad, et otsus oli ajastatud kõne all olnud Nõukogude Liidu väliskaubanduse rahvakomissari Arkadi Rozengoltsi veebruari lõppu või märtsi algusesse kavandatud Eesti visiiti silmas pidades.⁷⁰ Eesti eksport Nõukogude Liitu moodustas 1934. aasta 1. kvartalis vaid 1% Eesti selle perioodi koguväljaveo väärtusest, mida oli näiteks kaheksa korda vähem kui Eesti väljaveo väärtus Lätisse.⁷¹ Lisagem, et 1934. aasta 15. juunil 1934 oli küsimus kaubavahetusest Eesti ja Lätiga uuesti arutusel poliitbüroos. Välisasjade rahvakomissariaadi hinnangul, kelle taotlusel teemat arutati, oli Nõukogude

Liidu väliskaubandus Eestiga katastroofilises olukorras.⁷² Aasta teisel poolel suurenes Nõukogude Liidu import Eestist tõepoolest veidi, moodustades terve aasta lõikes siiski vaid 2,5% Eesti koguekspordi väärtusest.⁷³ Niisiis oli Nõukogude Liidu import Eestist üliväike ega saanud kuidagi tugevdada Pätsi positsioone riigivanema kandidaadina enne 12. märtsi, ning teadmine, et Nõukogude Liit teostab 1934. aastal oste, ei saanud toimida ka psühholoogilise tegurina riigipöörde toimepanemiseks. Pigem vastupidi – need majandusringkonnad Eestis, kes Pätsis kui endises Eesti-Nõukogude kaubanduskoja esimehes lootsid näha isikut, kes Eesti ekspordivõimalusi Nõukogude Liitu järsult suurendab, võisid 1933.–1934. aastal kibedasti pettuda.

1934. aasta 31. oktoobril sõlmiti aga Eesti–Nõukogude Liidu kaubanduskokkulepe. Misuguse pöörde tõi see kaasa majandussuhetes ning kas seda võib vaadelda kui Nõukogude Liidu kavandatud toetust režiimi püsijäämiseks? Ustinov kirjutas välisasjade rahvakomissarile Maksim Litvinovile leppe sõlmimise eel, et Nõukogude Liit peaks vastukaaluks Saksamaale tihendama majandussidemeid Eestiga ning et eestlased soovivad seda ise.⁷⁴ Pätsi režiimi toetamisest ei kirjutatud selles poolt sõnagi ning pole ka teisi tõendeid, et Nõukogude Liit oleks kuidagi olnud motiveeritud Pätsi režiimi majanduslikult toetama.

Kuid mõnevõrra Eesti eksport Nõukogude Liitu suurenes. Oluliseks pöördeks oleks seda palju pidada – eriti Nõukogude Liidu kui Eestist sadakond korda suurema lähedal asuva turu võimalusi silmas pidades ning teades, et enne maailmasõda suundus ligikaudu 90% Eesti väljaveost Venemaale. Ka iseseisva Eesti ajal oli olnud paremaid aegu. Näiteks 1922. aastal oli Nõukogude Liidu osakaal Eesti väljaveos 26% ja 1926. aastal 13%. 1935. aastal

⁶⁸ Vt. täpsemalt O. Ken, A. Rupasov. Politbjuro CK VK(b)P i otnošenija SSSR, lk. 414–424.

⁶⁹ Arvutusalus: M. Pihlamägi. Väikeriik maailmaturul, lk. 222, 314; A. Baykov. Soviet Foreign Trade. Princeton, 1946. Appendix, Table VII.

⁷⁰ O. Ken, A. Rupasov. Politbjuro CK VK(b)P i otnošenija SSSR, lk. 426.

⁷¹ Arvutusalus: Eesti Statistika Kuukiri 1934, nr. 148 (3), lk. 159; nr. 149 (4), lk. 213; nr. 150 (5), lk. 263.

⁷² O. Ken, A. Rupasov. Politbjuro CK VK(b)P i otnošenija SSSR, lk. 449.

⁷³ Arvutusalus: Eesti majandus. Vihk XX. Väliskaubandus 1937. Tallinn, 1938, lk. 23.

⁷⁴ Ustinov Litvinovile 17.10.1934. AVPRF 05-14-102-109, 62.

moodustas Eesti eksport Nõukogude Liitu 2,9%, 1936. aastal 3,3%, 1937. aastal 4,1% ja 1938. aastal 4,2% üldeksporti väärtusest.⁷⁵ On selge, et tegemist ei ole ekspordiga mahus, mis oleks võinud Pätsi režiimi toetada. Võrdlus Läti ja Leeduga ei kinnita samuti Eesti eelistamist: kui Eesti ekspordi koguväärtus Nõukogude Liitu aastatel 1935 kuni 1938 oli 20,7 miljonit rubla, siis Läti müüs neil aastatel Nõukogude Liitu oma kaupu 25,3 miljoni ja Leedu 48,3 miljoni rubla eest. Olulisem on aga see, et Eesti kaubandusbilanss Nõukogude Liiduga oli erinevalt Lätist ja Leedust sügavas defitsiidis. Kui Eesti importis neil aastatel Nõukogude Liidust 3,8 miljoni rubla eest kaupu rohkem kui eksportis, siis Läti eksport Nõukogude Liitu ületas impordi Nõukogude Liidust 3,2 miljoni rubla võrra ja Leedu eksport 0,5 miljoni rubla võrra.⁷⁶ Üliväikese ulatusega Nõukogude Liidu transiit ning laevade prahtimine Eesti ettevõtelt ei muuda üldpildis samuti midagi.

4.3. Kominterni tegevus Eesti sisepoliitika mõjutamisel

Kas ja kuidas aga üritas Moskva Eesti siseasjadesse sekkuda Kominterni kaudu ning missuguse tulemusega?⁷⁷ Teatavasti tegi Kominterni strateegia ja taktika läbi olulisi nihkeid ja pöördeid. 1928. aastast kuni 1934. aastani hoidis Komintern suunda, mida kirjeldatakse kui paindumatut sektantlikku liini. Peamisteks vaenlasteks liigitati sotsiaaldemo-

kraadid, keda rünnati teravamalt kui fašiste. Viimaseid käsitles Stalin tööriistana sotsiaaldemokraatia hävitamiseks. Fašismi tugevust alahinnati, määratledes seda kui nurjumisele määratud, nõrka kapitalismi üritust ära hoida vältimatult ähvardavat revolutsiooni. Revolutsioon ise pidi olema „kohe nurga taga”.⁷⁸ 1933. aasta oli siiski üleminekuaastaks, mil Kominterni Täitevkomitee tegi mitmeid katseid erinevate riikide sotsiaaldemokraatidega koostööd teha, kuid vältis samal ajal läbirääkimisi nende katusorganisatsiooni, Tööliste ja Sotsialistide Internatsionaali juhtidega, mistõttu ka läbimurret koostöös ei toimunud. Elav diskussioon valemi üle, mille kohaselt fašism ja sotsiaaldemokraatia olid lähisugulased, algas alles 1934. aasta sügisel.⁷⁹ Uus paindlikum poliitika sõnastati lõplikult Kominterni VII kongressil 1935. aasta suvel.

Kominterni allorganisatsiooni EKP tegevus Eestis oli aga pärsitud. Otsustavaks löögiks oli 1931. aastal KK liikme Voldemar Teppichi tabamisest alguse saanud kommunistide arreteerimine. Teppichi ütluste põhjal vahistati suurem osa EKP Tallinna organisatsiooni liikmeid, sealhulgas kogu Tallinna komitee, ning likvideeriti mõlemad EKP trükikojad. 1932. aastal oli Eestis ligi 200 EKP liiget, kuid neist võis oma kommunistitööd vabaduses teha vaid 20–30, ülejäänud võisid seda jätkata vanglamüüridega kitsendatud alal. 1932. aastal valitud V Riigikogusse EKP oma esindust saata ei üritanudki. Rühm vasakpoolseid ametiühingutegelasi seadis siiski omal käel üles kandi-

⁷⁵ Arvutusalus: Eesti majandus. Vihk XXI. Väliskaubandus 1938. Tallinn, 1939, lk. 33.

⁷⁶ Arvutusalus: A. Baykov. Soviet Foreign Trade. Princeton, 1946. Appendix, Table VII.

⁷⁷ Ilmjärv kinnitab, et ka Kominterni dokumentidest ilmneb 1933. aasta ja 1934. aasta alguse puhul eriline soov mõjutada Eesti sisepoliitikat Nõukogude Liidule meelepärases suunas. Tõestuseks esitab Ilmjärv üheainsa dokumendi – Kominterni Poola-Balti sektsiooni resolutsiooni 9. septembrist 1933, kus rõhutati, et hetkel tuleb võitlus suunata vabadussõjalaste vastu, kes koos fašistidest parunitega eriti võimendatult forsseerivad fašistlikku riigipööret. Lisaks markeerib Ilmjärv suunda, kuhu poole Komintern Eesti sisepoliitikat mõjutas, järgmiselt: „Resolutsioonis sõimati ohtvalt sotsialiste ja Tõnissoni valitsust, aga mitte Põllumeesteparteiseid ning Pätsi.” (Nõukogude faktorist, lk. 86, 102) On loogiline, et Ilmjärve poolt esile toodud 1933. aasta sügise resolutsioonis pidi rünnatama vabadussõjalasi, keda peeti fašistideks, sotsialiste, keda peeti sotsiaalfäšistideks ja töölisklassi lõhestajateks, ning võimalolevat valitsust, mida juhtis Tõnisson. Pätsi mittemainimine selles ühes resolutsioonis ei ole tähenduslik. Muudes Kominterni dokumentides sai ta oma jao kätte.

⁷⁸ K. E. McKenzie. Comintern and World Revolution 1928–1943. Columbia University Press. London and New York, 1964, lk. 284–285; J. Braunthal. History of the International. Volume II: 1914–1943. New York, Washington, 1967, lk. 391–402.

⁷⁹ K. Širinja. Komintern v 1933. godu. Moskva, 2006, lk. 173–174; 176, 179, 505; F. Firsov. Sekretnye kody istorii Kominterna. Moskva, 2007, lk. 175–176.

daadid, kes koondati pahempoolsete tööliste ja kehvikute nimekirja. Saadi 26 000 häält ja viis kohta parlamendis, kus aga peagi tülli pöörati. Vähemalt kaks sellest nimekirjast Riigikogusse valitud liiget, Aleksander Silvestrov ning August Rattas, käisid 1933. aastal üsna regulaarselt koos ja eraldi Nõukogude Liidu saatkonnas või mujal saatkonna 1. sekretäri Janis Kljaviniiga kohtumas.⁸⁰ Kljavin tegi neist Moskvasse ettekanded. Neist, mida lugeda on õnnestunud, selgub, et tegemist oli tavaliste poliitiliste kuulujuttudega, mis iseloomustasid Rattast-Silvestrovit küll hingelt kommunistide ja Nõukogude Liidu suurte sõpradena, ent mitte üleliia tarkade poliitikute-analüütikutena. Teadmata on, kas ja kui, siis missuguseid instruksioone nad saatkonnast said.

Pahempoolsete tööliste ja kehvikute nimekirjas Riigikogusse valitud liikmete seas võis olla ka Eesti poliitilise politsei ja/või kaitsevägegede staabi II osakonna töötajaid, nagu arvas Nõukogude Liidu välisluure allikas L30.⁸¹ Parlamendirühma lõhenemine näib seda kinnitavat. Kuid teisalt oli tegemist ideoloogiliselt kirglike isikutega, millega käis kaasas jäikus, mis tegi kokkulepete saavutamise raskeks ning kaaslastes pettumise lihtsaks. Lisaks oli kommunistidele ja nende mõjualustele omane omavaheliste ebakõlade pidamine Eesti poliitilise politsei sepitsusteks, mis tähendas, et viimane tegelikult eriti vaeva näha ei pruukinudki. Nõukogude Liidu välisluure Eesti allika L29 teadmisel finantseeris pahempoolsete

tööliste ja kehvikute gruppi 1933. aastal siiski Komintern, ja koguni 3000 krooniga kuus.⁸² See ei pruugi siiski paika pidada. Igatahes oli EKP mõju Eesti poliitikale väike. Katsed 1933. aastal läbi viia aktsioonid koos sotsialistlike organisatsioonidega Tartus ja Pärnus jäid kitsapiirilisteks ja lühiajalisteks. Alles 1934. aasta sügisel hakkas EKP Keskkomitee pinda sondeerima ühise tegevuse võimaluse suhtes vasaksotsialistidega.⁸³

Kuid 1933. aastal ründas Komintern kõiki mittekommuniste. EKP häälekandja Kommunist juhtkiri märtsist 1933 teatas, et just Pätsi-Rei-Johansononi valitsus on astunud otsustavasse järku avaliku „fashistlike diktatuuri teostamiseks“.⁸⁴ Pravda teatas 1933. aasta oktoobris, et fashistlik rinne Eestis koosneb järgmistest elementidest: „veteranid vabastajad“, sakslased, bermond-avalovlaste organisatsioon, suur osa vanadest agraarlastest ja osa uusasunistest. Vanakeste eesotsas on Päts ja Laidoner, kes on praegu varjamatult liitunud fašismiga.“⁸⁵

1934. aasta veebruari Kommunisti juhtkirjas aga kirjutati: „Faschistide mõju kasv valimistel oli võimalik sellepärast, et „vabside“ liitlase Pätsi valitsus, niisama nagu kõik tema eelkäijadki, andis kaikameestele kõige laialisemad tegevusvõimalused ning aitas kaasa fashismi jõudude mobiliseerimiseks. Samal ajal takistas Pätsi valitsus töölistel oma nimekirjade ülesseadmist, kihutustöö tegemist, õhutas fašistide terrorit tööliste vastu.“⁸⁶ Kominterni poliitikastandard, mis põhines

⁸⁰ Nt. Kljavini päevik 28.03.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 90; 31.03.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 89; 11.09.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 168; 03.11.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 198; 14.11.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 224; 1.12.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 225.

⁸¹ Allikas L30 Tallinnast 29.12.1932. ERAF, f. 138 SM, n. 1, s. 54, l. 25.

⁸² Allikas L29 Tallinnast 24.07.1933. ERAF, f. 138 SM, n. 1, s. 54, l. 96.

⁸³ O. Kuuli. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn, 1999, lk. 59.

⁸⁴ Võitlusele Pätsi-Rei-Johansononi valitsuse vastu. – Kommunist 1933, nr. 1 (90).

⁸⁵ Nikolsen. Fašistskii blok mobilizirujet sily. (Pis´mo iz´Estonii). – Pravda nr. 287 (5813), 17.10.1933. Ilmjärv väidab, käsitledes Pätsi reaktsiooni sellele artiklile: „Näib, et Pätsi silmis leidis sõimukampaania heakskiitmist. Ei selgu, et ta oleks protestinud. Nõukogude diplomaat tõdeb, et Päts oli Nõukogude ajakirjanduse reaktsiooni kohta pooleldi naljatades teatanud: „...vähe puudus, et oleksite meile sõja kuulutanud.““ (Nõukogude faktori, lk. 88) Ilmjärve viidatud dokumendi alusel oleks küll raske uskuda, et Pätsi silmis leidis sõimukampaania heakskiitmist. Pealegi sõimati ju Pätsi ennastki, mille Ilmjärv mainimata jätab. Ilmjärve viidatud dokumendis kirjutab Kljavin aga, et saatkonna töötajad käisid Pätsi kui uut valitsuse juhti õnnitlemas. „Vestluses meiega puudutas Päts esimese asjana meie ajakirjandust seoses viimaste sündmustega Eestis. „Izvestija“ ja „Pravda“ kuulutasid meile peaaegu sõja, alustas ta poolnaljatavas vormis.“ (Kljavini päevikust 28.10.1933, AVPRF 0154-26-37-5, 201). On selge, et tegemist ei olnud aja ja kohaga, kus teravamast protesti avaldada.

⁸⁶ Proletaarlased, ärge kohkuge ühegi võitlusraskuse ees. – Kommunist 1934, nr. 2 (98).

kahe süsteemi võitlusel, kehtis ühesugusena igal pool, väheusutav, et mingisuguse Eesti-taolise väikeriigi puhul või veel enam Pätsi kui „väiksema pahe” jaoks oleks hakatud mõtlemagi erandi tegemisele. Kominterni poliitika mõju Eesti sisepoliitikale oli niisiis väike, piirdudes vaid üldise olukorra mõningase destabiliseerimisega, mitte suunamisega.

4.4. Eesti sotsialistide sidemed Moskvaga

Eesti sotsialistidele, kes pärinesid EKP-ga ühest marksistlikust perest, näis EKP katastroof tähendavat populaarsuse kasvu. Eesti Sotsialistliku Töölise Partei liikmete arv saavutas tipu tõenäoliselt 1931. aastal, mil see oli ligi 6000.⁸⁷ 1932. aasta Riigikogu valimistel saadi 105 000 häält ja 22 kohta varasema 121 000 ja 25 asemel. Sotsialistide mõjutamine Moskva poolt oleks võinud tõesti muuta Eesti poliitikat, sest sotsialistid olid frustreritud Hitleri võimuletulekust Saksamaal ja vabadussõjalaste edust Eestis, vajasid informatsiooni ja otsisid liitlasi. On loomulik, et nad neile mõnekümnele Eesti põrandaalusele kommunistile, kes neile pealegi sektandi moodi meestena näisid ning kelle juhid neid oma väljaannetes vängelt sõimasid, eelistasid Nõukogude Liidu saatkonna viisakaid diplomaate, kelle kaudu pealegi side Moskvaga otsem oli.

Kuid Nõukogude diplomaatide dokumentidest jääb mulje, et Moskva hoidis pigem distantsi. Kriisiajal küllaltki tihedateks kujunenud suhetes olid aktiivsemaks pooleks Eesti sotsialistid. Küll aga tarvitasid sovetid meelsasti sotsialistide antud informatsiooni. August Rei veetis oma 1932. aasta suvepuhkuse või osa sellest Pärnus koos Nõukogude saatkonna 1. sekretäri Antipoviga.⁸⁸ Järgmi-

sel aastal sõlmus vapsidevastase võitluse pinnalt tihedam teabevahetus. Karl Ast rääkis Antipovile Riigikogu väliskomisjoni siseinfot suhetest Saksamaaga.⁸⁹ Mõned ühisaktsioonid läksid infoandmisest kaugemale. Näiteks sotsialistide häälekandja Rahva Sõna 1933. aasta 17. juuni pikas artiklis „Parunite jäänustest Eestis” väideti, et vabadussõjalaste liikumine ähvardab Eesti riiklust, ning toodi mitmesuguseid andmeid vapside koostööst natsidega.⁹⁰ Tegemist oli Janis Kljavini tekstiga. Kljavin vestles Rahva Sõna toimetaja Erich Joonasega 12. juunil, ning tõi talle näiteid „parunite jäänustest Eestist”. Seepeale palus Joonas talle need andmed saata. Kljavini väitel oli toimeetus lisanud ainult oma sissejuhatuse ja kokkuvõtte.⁹¹ Novembris 1933 küsis Rei Kljavinilt andmeid „kohalike saksa hitlerlaste kohta pressi jaoks”. Vastutasuks lubas ta saatkonnale anda omi andmeid Rahva Sõna toimetaja kaudu. Kljavin tegi „ettepaneku vahetada ka andmeid, mis ei kuulu mingitel põhjustel avaldamisele”, millega Rei nõustus.⁹²

Kui palju ja missugust koostööd selle kokkuleppe raamides veel tehti, pole teada. Kuid allikad ei jäta kahtlust, et vähemalt üks mõjukas Rahva Sõna artikkel pärines küll Nõukogude Liidu saatkonnast.⁹³ Tegemist oli 15. novembril 1933 esilehel ilmunud tähelepanuväärselt detailirikka artikliga, milles esitatud kinnitustele on palju viidanud nii omaaegsed poliitikud kui ka hiljem ajaloolased. Artiklis väideti, et baltisakslastest hitlerlaste ja vabadussõjalaste vahel on tihe side ning et vabadussõjalaste raha pärineb Saksa propagandaministeeriumist.⁹⁴ Hiljem tänas Joonas nende materjalide eest Kljavinit, märkides, et see on „teinud teene kohalike saksa hitlerlaste purustamisel”.⁹⁵

Kui purustatud hitlerlaste näol peeti silmas

⁸⁷ O. Kuuli. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991, lk. 48.

⁸⁸ On siiski raske öelda, kui lähedasi sõbrasuhteid see tähendas. Antipov kirjutab oma päevikus, et vestluses Reiga „nad jagasid ühiseid muljeid, kuidas nad möödunud suvel veetsid temaga puhkuse Pärnus”. (Antipovi päevik 16.12.1932. AVPRF 0154-26-37-5, l. 4.)

⁸⁹ Antipovi päevikust 09.08.1933. AVPRF 0154-26-37-5, l. 152-153.

⁹⁰ Parunite suursaksluse pesad Eestis. – Rahva Sõna, 17.06.1933.

⁹¹ Kljavini päevikust 12.06.1933. AVPRF 0154-26-37-5, l. 126.

⁹² Kljavini päevikust 22.11.1933. AVPRF 0154-26-37-5, l. 235.

⁹³ Bežanov Kljavinile 05.01.1934. AVPRF 0154-27-39-13, l. 1; Kljavin Bežanovile 09.01.1934. Samas, l. 5.

⁹⁴ „Vabadussõjalaste” rahaallikad selgumas. – Rahva Sõna 15.11.1933.

vabadussõjalasi, siis pole see küll tõsi. Hoopis olulisem on aga see, et viitega samale Rahva Sõna artiklile ilmus 7. detsembril 1933 Pravdas pikk artikkel sellest, kuidas vabadussõjalased on Saksa fašistide teenistuses ja saavad neilt rahalist toetust.⁹⁶ Nii paljundasid sovetid oma enda informatsiooni Eesti sotsialistide abiga. Kuid pigem võis seegi aktsioon olla suunatud mitte niivõrd Eesti sisepoliitika mõjutamisele kui võrd Nõukogude Liidu sisepropagandale ja Nõukogude Liidu välispoliitiliste positsioonide kindlustamisele.

Nii on sotsialistide kaudu – kelle juhid näivad 1933.–1934. aastal olnud küll Nõukogude Liidu saatkonnaga lähemates suhetes kui Päts – toimunud küll teatud aktsioonid, kuid nende tulemuseks ei olnud Eesti sisepoliitiliste protsesside mõjuv kallutamine. Sovettide tekstide põhjal avaldatud ajaleheartiklid lisasid kuiva hagu Eesti sisepoliitilise võitluse kirgede lõkkesse, ent vaevalt Eesti sotsialistid ilma sovetide materjalideta neid artikleid kirjutamata oleksid jätnud. Küllap said sotsialistide juhid aru, et Nõukogude Liidu saatkonnast saadud materjalid on väljamõeldis, sest küsisid ju Nõukogude Liidu saatkonna töötajad just neilt endilt andmeid vabadussõjalaste ja natside sidemete kohta.

4.5. Pätsi eelistamine ning Eesti sisepoliitiliste protsesside tähtsus Moskvas

Ehkki Moskva silmis oli Pätsi võimuletulek riigivanema valimistel küll eelistatav, kuid suurt vahet teiste kandidaatidega polnud,

tuleb küsida, miks ikkagi just Päts riigivanema valimistel „kõige väiksemaks paheks” välja valiti?

Vastus on lihtne – Reid peeti mängust väljas olevaks, Laidoneri tugevasti Inglise-meelseks ning Larka orientatsioonis selgust ei olnud, kuid teda kahtlustati Saksa-meelsuses. Sellel taustal oligi Päts kõige sobivam, teda võidi pidada kõige enam sovetidele soodsalt mõjutatavaks. Pätsi varasem töö Nõukogude naftakompanii heaks (mille eest makstud tasu suurus on teadmata) võis sovetide otsust mõjutada, aga võis ka seda mitte teha, sest tulemus ei olnud sovetide jaoks see, mida oodati.⁹⁷ Pätsi suhted Nõukogude saatkonna ja kaubandusesinduse töötajatega olid kahtlemata tihedad ning aastatel 1924–1931 tõenäoliselt tihedamad kui teistel Eesti tipp-poliitikutel. Kuid see ei tähendanud eesmärkide lähedust. Nõukogude Liidu saadik Eestis Gambarov iseloomustas Pätsi järgmiselt: „Ta on kõige autoriteetsem isik Eestis, Vene-Eesti Kaubanduspalati esimees ja samal ajal Kaubandus-Tööstuspalati esimees, suur majandussidemete laiendamise pooldaja meiega, ehkki poliitiliselt veendumustelt paadunud fašist.”⁹⁸

1933.–1934. aastaks olid suhted jahenenud, Pätsi lootus tihedamate majandussidemete sõlmimiseks Nõukogude Liiduga oli luhunud. Alates 1932. aastast on vaieldav, kas Päts oli kõige tihedamate Moskva-suhetega Eesti tipp-poliitik, pigem oli selleks August Rei. Kuid nii Rei kui ka Pätsi puhul ei pruugi tihe läbikäimine tähendada Moskva huvide eelistamist Eesti huvide arvel.

Kas lõpptulemus Pätsi-Laidoneri riigi-

⁹⁵ Kljavini päevikust 12.12.1933. AVPRF 0154-26-37-5, l. 254. Seejuures on tähelepanuväärne, et materjalide andmine Rahva Sõnale ei toimunud välisasjade rahvakomissariaadi korraldusel. Nimelt küsis Bežanov Kljavinilt kirjaga 5. jaanuarist 1934, missugustest üleantud materjalidest tema päevikus juttu on. (AVPRF 0154-27-39-13, 1) Kas tegemist oli Kljavini enda initsiatiiviga või täitis Kljavin Bežanovi teadmata Nõukogude Liidu välisluure ülesannet, pole teada.

⁹⁶ Nikolsen. Estonskije „veterany” na službe germanskogo fašizma (Pis´mo iz Èstonii). – Pravda nr. 336 (5862), 07.12.1933. Artikli või „Eestist tulnud kirja” autori varjunimi „Nikolsen” viitab ilmselgelt Nigol Andresenile. See ei pruugi siiski tähendada Andreseni autorsust, vaid võib tähendada ka nende tekstide ilmutamise suunaja püüdu koondada Eesti poliitilise politsei tähelepanu Riigikogu liikmele Nigol Andresenile, kellega Eesti kommunistid veel tollal teravas konfliktis olid. Täna siinkohal Pekka Ereltit, kes „Nikolseni” nimele tähelepanu juhtis.

⁹⁷ Vt. ilmutat käsitlust Pätsi suhetest Nõukogude naftakompaniiga: J. Valge. Top Estonian Politician's Financial Dealings With Moscow. – Journal of Baltic Studies.

⁹⁸ Gambarov Aralovile 25.11.1925. AVPRF 0154-14-11-2, 148.

pöörde näol oli see, mida sovetid soovisid? Kui arutleda isikuid üles seatud kandidaatide ringist, siis oleks neile ehk kõige vastuvõetavam olnud August Rei, kellest nad aga peagi taipasid, et tal võiduvõimalusi ei ole. Järgmine vastuvõetavuselt oligi Päts, keda ka Välisasjade Rahvakomissariaat toetada otsustas. Suuremas osas dokumentides, kus sellest kõneldakse, põhjendatakse toetust Pätsile mitte kui „väiksemale pahele” asja ees teist taga, vaid suunatuna teiste kandidaatide, ja nimelt Laidoneri, mitte niivõrd Larka vastu. Viimane kandidaat oli ilmsesti ikkagi sovetidele kõige vastuvõetamatum, ent sarnaselt suure enamuse poliitikavaatlejatega ei pidanud sovetidki tema võimalusi vahetult valimiseelse ajani kuigi suurteks. Pätsi-Laidoneri mingisugust kokkulepet arvestasid sovetid küll ühe variandina, kuid mitte hea variandina, kahtlustades ka pärast 12. märtsi, et ilmselt ei oleks Päts nii ebatseremoniaalsel viisil julgenud „veterane likvideerida”, kui ta ei oleks tundnud Inglismaa toetust. „Teisest küljest, siiski, Laidoneri mõju tugevnemine ning selle tulemusena tema võit ka Pätsi üle eelseisvatel Vabariigi presidendi valimistel tekitab tõsiseid kahtlusi.”⁹⁹ Tulemus Pätsi-Laidoneri riigipöörde näol polnud niisiis see, mida sovetid oleksid esimesena eelistanud. Mis muidugi ei tähenda, et nad hiljem poleks ära kasutanud võimalusi, mida demokraatia puudumine Eestis neile pakkus. Aga nad poleks ära kasutamata jätnud ka võimalusi, mida oleks neile pakkunud liberaalsem poliitiline režiim.

Lõpuks pöördugem küsimuse juurde, kui oluline oli Moskva jaoks üldse sisepoliitiline võitlus Eestis aastatel 1933–1934.

Nõukogude Liidul, riigistatud majandusega diktatuuririigil olid kindlasti suured võimalused jõupingutuste koondamiseks mõnele eesmärgile. Kuid Nõukogude Liidule oli omane ka juhtimisaparaadi erinevate osade tegevuse kooskõlastamatus ja sageli rivaalitsemine. Viimastel juhtudel ning kui küsimust peeti tähtsaks, koordineeris jõupingutusi riigi kõrgem juhtkond.

Eesti sisepoliitikat võis Nõukogude Liit ilma otsese sõjalise agressioonita mõjutada välispoliitilise aparaadi ehk välisasjade rahvakomissariaadi kaudu, majandushoobade kaudu, milleks oli vaja väliskaubanduse rahvakomissariaadi koostööd, ja EKP kaudu, milleks oli vaja Kominterni Täitevkomitee heakskiitu. Lisaks võis Nõukogude Liit kasutada oma välisluure aparaati eriaüksioonide läbiviimiseks. Võib öelda, et Moskva jõupingutusi Eesti suunal koondati teadaolevalt kahel korral.

1924. aasta 1. detsembri pöörde ettevalmistamiseks moodustati komisjon koosseisus Józef Unszlicht (Petrogradi Sõja-Revolutsioonikomitee liige), Mihhail Trilisser (GPU välisosakonna juhataja, s. t. Nõukogude Liidu välisluure juht), Dmitri Manuilski (Kominterni Täitevkomitee Presiidiumi liige), Georgi Tšitšerin (välisasjade rahvakomissar) ning Otto Rästas (EKP Keskkomitee sekretär), mis pidi korraldama EKP abistamist putši ettevalmistamisel ja läbiviimisel. Väliskaubanduse rahvakomissariaadile tehti ettepanek Eestile majandusliku surve avaldamiseks. Vahetult pöördekatse eel moodustati lisakomisjon olukorra kontrollimiseks ja kõigi vajalike meetmete tarvituselevõtuks, kuhu kuulus Nõukogude Liidu ja Kominterni tippjuhtkond: Jossif Stalin, Grigori Zinovjev, Georgi Tšitšerin, Mihhail Frunze, Leo Trotski ja Józef Unszlicht.¹⁰⁰ Eesti otsustava vastupanu, ebasoodsa rahvusvahelise situatsiooni ja kommunistide tegevuse saamatuse ning halva koordineerimise tõttu pööre ebaõnnestus.

1939.–1940. aastal suutis Kreml aga rahvusvahelise olukorra täielikult enda kasuks ära kasutada. Eesti isoleeriti välispoliitiliselt, Nõukogude Liidu saatkond Tallinnas muutus aktiivseks, Eesti väliskaubandus suunitleti Nõukogude Liidule ja Saksamaale (tõsi, sellel enam suurt tähendust ei olnud), Eesti kommunistid ja nende liitlasorganisatsioonid aktiveeriti. Lisaks taastati Tallinnas 1939. aasta septembri algul NKVD välisluure residentuur

⁹⁹ Stomonjakov Ustinovile 25.03.1934. AVPRF 0154-27-38-2, l. 34.

¹⁰⁰ Politbjuuro ZK RKP(b)-VKP(b) I Komintern: 1919–1943 gg. Dokumenty. Moskva, 2004, lk. 273, 279; J. Ant. Eessõna. – Kas nad lahkusid Moskva rongiga, lk. 5; Otto Rästase kiri Rudolf Vakmannile ja Hans Pöögelmännile 25.08.1924. – Kas nad lahkusid Moskva rongiga, lk. 106–107.

Riigihoidja Konstantin Päts (paremal) kirjutab alla põhiseaduse kehtimahakkamise aktile. EFA 4-1483

ning Eestisse saabus neli võimekat luurajat.¹⁰¹ Koguti teavet Eesti ühiskonna kohta, taastati side varasemate allikatega ja värvati rida uusi kaastöölisi.¹⁰²

Neil juhtumitel toimus tõepoolest pret-sedenditult jõuline sekkumine Eesti siseas-jadesse. 1933.–1934. aastal midagi niisugust ei olnud. Täheledata võib vaid välisasjade rahvakomissariaadi aktiveerumist teataval määral, veebruarist 1934, mil Eesti sisepoliitika küsimused tõusid Nõukogude Liidu diplomaatide ettekannetes esimestele kohtadele, et langeda aprillis jälle tagasi vähem-tähtsate punktide juurde. Toimunud piiratud aktsioonid olid algatatud välisasjade rahvako-missariaadi poolt ning Komintern ja NKVD välisluure nendega üldse teadaolevalt ei liitunud. Väliskaubanduse rahvakomissariaat tegi seda saamatult, hilinenult ja reaalse mõjuta. Välisasjade rahvakomissariaadi enda leigust näitab asjaolu, et saadik Fjodor Raskolnikov lahkus Eestist 1933. aasta septembris, uus saadik Aleksei Ustinov saabus Eestisse aga alles 1934. aasta veebruaris.

Eesmärgiseade madalust ning Eesti mada-

lat prioriteeti üldiselt tõestab ka poliitbüroo publitseeritud otsuste statistika. Aastatel 1929–1934 võttis poliitbüroo vastu 85 Poolat, 27 Lätit, 19 Leedut ja 18 Eestit puudutavat otsust. Ka ajajärgul 1933. aasta jaanuarist kuni 1934. aasta aprillini, mil Eestis toimus otsustav sisepoliitiline võitlus, ei tõusnud Eesti ettepoole: Poolat käsitleti 23, Lätit 9, Leedut 6 ja Eestit 4 korda.¹⁰³ Nii tuleb järeldada, et Moskva sekkumine Eesti sise-asjadesse aastatel 1933–1934 ei olnud pret-sedenditu ulatusega ja sisepoliitiline võitlus Eestis ei olnud neil aastail Nõukogude Liidule esmajärgulise tähtsusega küsimus, ka Ida-Euroopa mastaabis mitte.

Kokkuvõtteks: 1934. aasta riigipööre oli Eesti sisepoliitiliste protsesside tulemus

Ühendkuningriigi huvi Eesti sisepoliitikat mõjutada peaaegu puudus ja teadaolevalt ei tehtud selleks ühtegi katset. Selle põhjuseks oli Balti regiooni madal prioriteet Londoni silmis. Londonit huvitas eelkõige Saksamaa mõju pidurdamine Baltikumis, ning Eesti

¹⁰¹ A. Käro. NKVD välisluure Tallinna residentuuri taastamine 1939. aastal. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheologia Instituudis. Tartu, 2008, lk. 7–8.

¹⁰² Vt. kirjavahetus Tallinna residentuuriga 1939–40. ERAF, f. 138SM, n. 1, s. 57.

¹⁰³ O. Ken, A. Rupasov. Politburo CK VK(b)P i otnošenija SSSR s zapadnymi sosodnimi gosudarstvami. I. 1928–1934. Sankt-Peterburg, 2000, lk. 624–630.

siseolud vaid selle taustal. Informatsioon Eestist oli puudulik ja tõenäoliselt usuti Londonis mõnda aega riigipöörde eel ja järel, et vabadussõjalastel on tihedad sidemed Saksa natsidega. Seetõttu võis vabadussõjalaste võimulepääs valimiste tulemusena näida halvema variandina kui põhiseadusevastane valimiste edasilükkamine poliitikute paari poolt, kellest vähemalt ühte (Laidoneri) peeti väga Briti-meelseks. Pealegi võidi Londonis esialgu tõepoolest riigipöörataid uskuda ja arvata, et valimiste edasilükkamine on ajutine.

Ühendkuningriigil oleks neist kolmest riigist olnud kõige suuremad võimalused Eesti sisepoliitilisi sündmusi mõjutada. Erinevalt Saksamaa ja Nõukogude Liidu sammudest oleksid need tekitanud Eestis positiivset vastukaja, kaubandussuhete piiramine oleks olnud aga väga tõhusaks ähvarduseks. Näiteks kui Knatchbull-Hugessen oleks soovitanud Pätsile 12. märtsi eel järgida põhiseadust või teatanud 12. märtsi järel, et Ühendkuningriik näeks hea meelega peatseid valimisi, koos vihjega vastasel juhul kaubandussuhteid piirata, võinuks riigipöörataid kammitseada ning ühtlasi ka Eesti demokraatlikku opositsiooni energiliselt inspireerida. Ülalnimetatud põhjustel, aga ka ilmselt mitte soovides end Eesti sisepoliitika segades kaotada senist distantseeritust, mingeid seesuguseid katseid ei tehtud.

Nõukogude Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi piiratud sammud Pätsi kui väiksema pahe toetamiseks riigivanema valimistel kujunesid saamatuteks ning hilinenuks ning ei tõstnud kuigivõrdki Pätsi šansse. Majandushoobi ei kasutatud. Kremli juhitud Kominterni allasutuse EKP näol oli tegemist *zombi*-organisatsiooniga, mis võis parimal juhul Eesti sisepoliitikat destabiliseerida, ent mitte suunata. Eesti sotsialistide koostöö Moskva kahtlemata teravdas Eesti sisepoliitilist olukorda, ent selle koostöö initsiaatoriteks olid Eesti sotsialistid ise. Kuna Nõukogude Liitu nähti Eestis ohuna, võinuks jõuline sekkumine mõjuda just vastupidi – konsolideerida rahvast Moskva-meelsete jõudude, s. t. eelkõige vabadussõjalaste ümber. Sõjalist sekkumist vabadussõjalaste võimuletuleku korral Moskva ei kavandanud.

Ehkki Berliini poliitika osas on andmete puuduse tõttu rohkem küsitavusi, näib, et ka Saksamaa katsed Eesti sisepoliitikat sobivas suunas mõjutada olid väheulatuslikud. Sarnaselt Nõukogude Liiduga olid Saksamaa võimalused piiratud, sest ka Saksamaad nähti Eestis julgeolekuohuna ning Saksamaa ähvardused või läbipaistvad „positiivse hõlmamise” katsed võinuksid rahvast hoopis pro-Saksa poliitikute vastu häälestada. Ähvardusi Eesti ekspordi kitsendamiseks oli võimalik kasutada, kuid ka nende ähvarduste tulemusi oleks raske prognoosida.

Niisiis destabiliseeris Nõukogude Liidu sekkumine küll teataval määral Eesti sisepoliitilist olukorda, ent ei olnud kindlasti demokraatia kaotusel määrav. Pealegi ei kuulunud tulemus – Pätsi riigipööre koos Laidoneriga sovetide esimese eelistuse hulka. Nõukogude Liidu sekkumine üksi, sellisel kujul, nagu see toimus, kuid ilma teiste, demokraatia kaotusele oluliste teguriteta, ei oleks saanud Eesti demokraatiat ohustada. 1934. aasta riigipööre oli Eesti sisepoliitiliste protsesside tulemus.

Autor tänab Heino Arumäed dokumendikoopiate ning Toomas Hiiot heade nõuannete eest. Uurimust on finantseerinud Eesti maksu- ja haridus-teadusministeeriumi sihtteema nr. SF0130018s11 all.

Jaak Valge

(1955)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna (1987), doktoritöö kaitsnud 2003. aastal. 1984–1995 töötas Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi laborandina, vanemlaborandina, nooremteaduri ja teadurina, 1996–1999 oli Riigiarhiivis osakonnajuhataja, teadusnõunik ja asedirektor; aastatel 2000–2001 siseministeeriumi välismaalaste osakonna juhataja kt. ja osakonnajuhataja; 2001–2005 Viljandi maaarhivaar, aastast 1993 Tartu Ülikooli lähiajaloo õppetooli lektor. Praegu Eesti Demograafia Instituudi juhtivteadur. Peamised uurimissuunad: Eesti ja Euroopa majandusajalugu 20. sajandil; globaalprobleemide ajalugu; arhiivindus.